

अंधश्रद्धा निर्मूलन की नवी अंधश्रद्धा ?

वसंत पळशीकर

दोन वर्षांपूर्वी डॉ. नरेंद्र दाभोलकर व प्रा. प. रा. आर्डे यांचे 'अंधश्रद्धा : प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम' • हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. दोघेही महाराष्ट्रातल्या अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीने आरंभापासूनचे कार्यकर्ते आहेत. आरंभीच्या 'दोन शब्दां' मध्ये ते लिहितात, 'लक्षात असे आले की या विषयावर अलीकडच्या काळात काही पुस्तकानेही त्यांना अपेक्षित विचारमंथनाला चालना दिलेली नाही. त्या पुस्तकाची प्रश्नोत्तररूपी मांडणी विचारमंथनाला उपकारकही नाही. विचारमंथनाला चालना मिळावी या उद्देशाने या लेखात काही मुद्दे उपस्थित करण्याचा इरादा आहे.

'सध्याच्या युगाला आपण विज्ञानयुग म्हणतो. मग एवढ्या संख्येने लोक बुवा, बाबा, भगत यांच्या कच्छपी का लागतात ?' या प्रश्नाच्या उत्तर लेखकद्वय लिहीतात, 'विज्ञानाने रेडिओ आला, टी.व्ही आला, वीज आली. पण मनातील अंधाराचे काय ? विज्ञानसृष्टी आली पण विज्ञानयुगातील मानवाला विज्ञानदृष्टी आली नाही. आणखीही एक महत्वाचे कारण आहे. विज्ञानयुगात जीवन असुरक्षित बनत चालले आहे. जगण्यासाठी करावी लागणारी तीव्र स्पर्धा, अपघाताची भीती, गुंडगिरी, बेकारी, महागाई, जातीय तणाव अशा कारणांनी येणारी अगतिकता हे पण बुवा, बाबा आणि भगत यांच्या कच्छपी लागण्याचे महत्वाचे कारण आहे.'

या उत्तरामधून काही प्रश्न उपस्थित होतात. विज्ञानसृष्टी आली म्हणजे काय ? विज्ञानदृष्टी कशाला म्हणावयाचे ? 'आपले मन, भोवतालची माणसे व निसर्ग यांच्या परस्परसंबंधातून आपली दुःखे निर्माण होतात' हे विज्ञानदृष्टीच्या योगे कसे समजते ? विज्ञानदृष्टी नसणाऱ्यांची या बाबतीतली समज काय असते ? विज्ञानयुगात जीवन असुरक्षित का बनत जावे; मग या युगास विज्ञानयुग कसे म्हणावे ?

ज्या अगतिकतेचा निर्देश वरील उत्तरात येतो त्या अगतिकतेच्या संदर्भात, आणखी एका प्रश्नाच्या उत्तरात लेखकद्वय म्हणतात 'प्रश्न सुटत नसतील तर केवळ मानसिक दिलासा कशासाठी ? उलट धैर्य, आत्मविश्वास, विज्ञानदृष्टी यांचा वापर करून प्रश्नांच्या मुळाशी भिडण्याची वृत्ती विकसीत केली पाहिजे'. विज्ञानदृष्टीचे यातले नेमके कार्य कोणते ?

विज्ञान म्हणजे काय, वैज्ञानिक उपपत्तींचे, संशोधनाचे व वैज्ञानिक फलितांचे स्वरूप काय याची काही चर्चा दाभोलकर व आर्डे यांनी करण्याची आवश्यकता होती. हे शब्द फार सैलपणे सर्रास वापरले जात आहेत. गणिती अचूकता हा आधुनिक विज्ञानाचा एक विशेष आहे. सैलपणे वापरून हे शब्द फार

गुळगुळीत व अर्थहीन बनू देणे इष्ट नाही.

-9-

माणसाला जी ज्ञानेंद्रिये आहेत त्यांच्या सहाय्याने निसर्गातील वस्तू व घटना ह्यांच्या गुणधर्मांचे, त्यांना परस्परांशी जोडणाऱ्या कार्यकारणसंबंधाचे ज्ञान माणसाला होते. प्रा. मे. पुं रेगे, यांनी, अशा निसर्गविषयक ज्ञानाला 'विज्ञान म्हणू या', असे लेखात * म्हटले आहे. ते पुढे म्हणतात, 'हे विज्ञान म्हणजे अनुभवाने किंवा निरीक्षणाने परिचित झालेल्या वस्तुस्थितींचा (फॅक्ट्स) केवळ पुंजका ह्या स्वरूपाचे नव्हते. अशा वस्तुस्थितींचा एका व्यवस्थेत गोवण्यासाठी संकल्पनांचा वापरही अटळपणे करण्यात येत होता. उदा. आयुर्वेदातील वात, कफ, पित्त ह्या संकल्पना आणि सांख्यांच्या सत्त्व, रजस, तमस ह्या संकल्पना पाहा. किंवा ॲरिस्टॉटलच्या फॉर्म, मॅटर, एफिशिएंट कॉज, फॉर्मल कॉज, इत्यादी संकल्पना घ्या.

संकल्पना व त्यांची परस्परसंबंधित व्यूहात्मक चौकट या शिवाय कोणतेही 'ज्ञान' प्राप्त होऊ शकते का ? प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा आशय व त्याचे स्वरूप हे कोणत्या संकल्पना व्यूहाचा उपयोग केलेला आहे त्या व्यूहाने निश्चित होणारे व म्हणून सापेक्ष व सीमित असणे अटळ आहे. हे खरे नाही कां ? प्रा. रेगे यांनी एकाएकी विचित्र वर्तन करणाऱ्या बाईचे उदाहरण दिले आहे. विशिष्ट जमातीच्या संकल्पनांच्या एका मान्यता प्राप्त व्यूहात बाईला हळडीने झपाटले तर नाही' असा प्रश्न विचारला जाईल, व त्या व्यूहाशी निगडित समजुतीच्या व्यवस्थेत पुराव्याचा शोक घेतला जाईल. याचा अर्थ असाही की विचित्र वागणी पाहिल्यावर कोणता (विज्ञान विषयक) प्रश्न उपस्थित केला जाईल व पुरावा कोणता व कोणत्या (वैज्ञानिक) पद्धतीने शोधला जाईल या गोष्टीदेखील 'समजुतीची व्यवस्था' (प्रा. रेगे यांचा शब्दप्रयोग) त्या व्यवस्थेवर आधारलेल्या संकल्पनाव्यूह यांनी ठरत असतात. उदाहरणार्थ, हळडीने झपाटले आहे की नाही हे कसे ठरवावयाचे ते त्या विशिष्ट जमातीत स्पष्ट असते. प्रा. रेगे यांचे पुढील विधान महत्वाचे आहे. ते म्हणतात, 'पण अधिक अनुभवानंतर आणि अन्य काही समजुती स्वीकारण्यात आल्यानंतर 'हळडीने झपाटणे' ह्या स्वरूपाच्या संकल्पनांचे रिक्त ठरतील आणि ह्या प्रकारचे वर्तन करणाऱ्या कसोट्या/रीती वापरून पुरावा मिळाल्यास 'वात हा दोष तिच्यामध्ये एकाएकी अमुक अमुक कारणांनी वरचढ झाल्याचा हा परिणाम आहे' असा शास्त्रीय निष्कर्ष काढेल, तर आधुनिक वैद्यक व मानसशास्त्र 'उन्मादवायू' या संकल्पनेचा कदाचित वापर करील. व प्रा. रेगे, त्यांच्या सूक्ष्म मिस्त्रिकल

* नवभारत मासिक, मार्च, १९९०. प्रस्तुत लेखातील प्रा. रेगे यांची सर्व अवतारणे या लेखातूनच उद्धृत केलेली आहेत.

• राजहंस प्रकाशन, पुणे, नोव्हेंबर १९८८

स्वभावाला अनुसरून, म्हणतात त्याप्रमाणे 'आणि 'उन्मादवायू' या संकल्पनेचा आशयही बदलत जाईल.' किंवा, आपण असेही म्हणू शकू की, कालांतराने 'हडळीने झपाटले जाणे' या संकल्पनेप्रमाणे तीही रिक्त ठरून टाकून देण्यात येईल हे ही शक्य आहे. हडळीने झपाटणे, वात प्रकोप होणे, उन्मादवायू होणे या तिन्ही अंगाने स्वीकारल्या गेलेल्या उपपत्ती व त्यांच्या आधारे योग्य तो पुराव्याचा शोध घेतल्यावर काढलेले होकारार्थी निष्कर्ष त्यांच्या त्यांच्या चौकटीत वैज्ञानिकच म्हणायला लागता, कारण आकारिक दृष्ट्या (फॉर्मल) त्या एक अंगाने तंतोतंत एकच आहेत.

समजूती व त्यांची व्यवस्था, संकल्पना व त्यांची व्यूहात्मक चौकट, नैसर्गिक वस्तू व घटना याविषयी उपस्थित केले जाणारे प्रश्न, पुरावा कशाला म्हणावयाचे याविषयीच्या मान्यता, पुराव्याचा शोध घेण्याच्या पद्धती काढलेल्या निष्कर्षाच्या आधारे पडताळा घेणे, भाकिते करणे, पडताळा न मिळाल्यास वा भाकित खरे न ठरल्यास त्याचे समजूतीची व्यवस्था व संकल्पनांची चौकट या अबाधित राहतील अशी स्पष्टीकरणे देणे या सर्व गोष्टी अन्योन्यसंबंधित व अन्योन्याश्रयी असतात; त्यांच्यात अंतर्गत सुसंगती प्रस्थापित करता येते व टिकवून करता येते. या सगळ्याचे मिळून एक शास्त्र बनविता येते. शास्त्र तेच कायम ठेवून ते अधिकाधिक सूक्ष्म, प्रगल्भ, निर्दोष व परिपूर्ण बनविता येते.

जगण्यासाठी, निश्चित होण्यासाठी, सुखीसमाधानी होण्यासाठी, व्यवहारात उपस्थित होणारी आकृति पेलण्यासाठी वा प्रश्न सोडविण्यासाठी, काव्य-शास्त्र-विनोदनासाठी, वैज्ञानिक शोकांसाठी अशा चौकटी निर्माण करणे, त्यांचा वापर करणे अटळ ठरविणारी मानवी शरीर-मैदू यांची रचना आहे.

वैज्ञानिक ज्ञान किंवा विज्ञान हे अशा एका चौकटीत प्राप्त होणारे विशिष्ट ज्ञान आहे. निसर्ग सृष्टीतल्या (व मानवी मन व माणसामाणसांमधील संबंध हे निसर्गसृष्टीचेच भाग आहेत त्या मर्यादित त्यांच्या संदर्भातल्या) घडामोडी या मानवी व मानवेतर अमौलिक आदेशानुरूप नव्हे तर सर्वस्वी स्वयंभू नियमानुसार घडतात व निरंतर घडत राहणार, आणि या नियमांचे व घडामोडीचे अंतिम रूप गणिती आहे, ही 'समजूत' अंतिम व एकमेव सत्य म्हणून स्वीकारून गणिती संबंधाच्या/सूत्रांच्या स्वरूपातही नियम शोधून काढणे हे वैज्ञानिक संशोधनाचे आधुनिक कालखंडातले व्यवच्छेदक स्वरूप राहिले आहे. निसर्गसृष्टी ही एक सलग, समग्र सुघड व्यवस्था आहे, ही अशीच एक मध्यवर्ती, पायाभूत 'सत्य' मानली गेलेली समजूत आहे. अमूक अमूक 'कारण' उपस्थित असेल तर तमूक तमूक 'कार्य' निष्पन्न व्हायलाच हवे अशा भाषेत या शोकाद्वारे प्राप्त ज्ञानाची मांडणी करता येते, व ती तशी करता येत असल्याने विज्ञानाचा पद्धतशीर वापर करून आपण प्रतिसृष्टी निर्माण करू शकतो अशी ठाम धारणा/समजूत आधुनिक विज्ञानाच्या कार्याच्या (ऑब्जेक्टिव्हिटी)

बुडाशी आरंभापासून आहे.

निसर्गसृष्टीचा, विश्वाचा कोणी एक निर्माता आहे का? व असल्यास त्याची भूमिका काय? आधुनिक विज्ञानाला पायाभूत असलेली बैठक स्वीकारणारे अनेकानेक वैज्ञानिक ईश्वर/देव मानणारे आहेत. वैज्ञानिक म्हणून काम करण्यात त्यांना या त्यांच्या समजूतीची/श्रद्धेची/प्रचीतीची अडचण येत नाही. विश्व, निसर्गसृष्टी यांची नियमबद्ध गणिती व्यवस्थेच्या स्वरूपातील निर्मिती त्याने हेतुतःच अशी केलेली आहे की तीमध्ये नंतर ढवळाढवळ करण्याचे कामच त्याने स्वतःकडे ठेवलेले नाही. वस्तू व घटना यांचे गुणधर्म, त्यांना परस्परांशी जोडणारे कार्यकारणसंबंध यांचे ज्ञान माणसांनी प्राप्त करून घ्यावे आणि त्या ज्ञानाचा वापर करून तंत्रविज्ञानाद्वारे सृष्टीला वेगळा आकार द्यावा, ही सर्व त्या ईश्वराची योजनाच आहे. निसर्गसृष्टीच्या नियमांना अनुसरून विकसीत केलेल्या तंत्र विज्ञानाच्या माध्यमातून केवळ मानवी आदेश काम करू शकतात. (आणि अशा मानवी आदेशांद्वारा वस्तुतः ईश्वरच कार्य करीत असतो) अशी जर भूमिका अंगिकारली तर ईश्वरी इच्छेशिवाय पानही हलत नाही' हे अंतिम सत्य म्हणून स्वीकारण्यात वैज्ञानिकाला अडचण पडण्याचे कारण नाही.*

असे लक्षात येईल की विशिष्ट स्वरूपातले व विशिष्ट पातळीवरील वास्तवाचाच (रिअॅलिटी) शोध घेण्यास विज्ञानाची चौकट प्रवृत्त करते; त्या मर्यादितच ती निर्विवाद ज्ञान प्राप्त करू शकते. इतकेच नाही तर जे त्या चौकटीत बसू शकत नाही त्याचे अस्तित्व नाकारण्यापासूनच तरी विज्ञान सुरुवात करते किंवा स्वतःच्या मान्य चौकटीत ते फिट बसविण्याचा प्रयत्न करते.

वैज्ञानिक विचारपद्धतीचे सार प्रा. रेगे यांनी असे मांडले आहे: 'निरीक्षणाने ज्ञान झालेल्या कोणत्या तरी वस्तुस्थितीचा (फॅक्ट) उलगडा करायचा असतो. तिचा उलगडा करावा लागतो. ह्याचा अर्थ असा की ती वस्तुस्थिती, मान्य करण्यात आलेल्या उपपत्तींशी एक तर सकृतदर्शनी विसंगत असते किंवा त्यांच्याकडून ती निष्पन्न होत नाही; ती नाठाळपणे अलग राहते. आता, ह्या वस्तुस्थितीचा उलगडा करण्याचा मार्ग असा की ती आहे तशी ती का आहे, त्याविषयीची काही अटकळ वैज्ञानिक बांधतो. हिला प्रौढ भाषेत गृहीतक (हायपोथीसिस) म्हणतात. हे गृहीतक सामान्यपणे मान्य उपपत्तींशी सुसंगत असते. आता, त्याच्यापासून गणितात किंवा तर्कशास्त्राच्या नियमांना अनुसरून जिचा उलगडा करायचा आहे ती वस्तुस्थिती निष्पन्न होते असे सिद्ध करता आले तर ते गृहीतक ग्राह्य ठरते. समजा, गृहीतक रूढ उपपत्तींशी असेल

*. एकदा या भूमिकेवर आल्यावर, अनेकांना 'ईश्वर' ही खरे तर मग एक संकल्पनाच नाही का, आणि ती तशी असली तरी ती रिक्त संकल्पना नाही का, असा प्रश्न पडून त्यांनी ती टाकूनही दिली.

तर ज्या वस्तुस्थिती रुढ उपपत्तींपासून निष्पन्न होतात, त्या सर्व गृहीतकांपासूनही निष्पन्न होतात आणि शिवाय ही, त्यांच्यापासून अलग पडणारी वस्तुस्थितीही निष्पन्न होते असे दाखवून घावे लागते. ह्या पद्धतीला गृहीतक-निर्गमः (हायपोथेटिको-डिडक्टिव्ह) पद्धती म्हणतात. (जाड ठसा माझा.) मान्य उपपत्तींचा व्यूह समजूतीच्या व्यवस्थेवर व संकल्पना व्यूहावर आधारित असतो. पण 'नाठाळ' स्वरूपाच्या काही वस्तुस्थिती मुक्त व प्रतिभावंत मनाला) फ्री व ॲक्टिव्ह इंटेलिजन्स) अस्वस्थ करतात. या वस्तुस्थितींचीही व्यवस्था लावण्यासाठी रुढ चाकोरी/चौकट यांच्या बाहेर जाऊन उपपत्ती मांडायची झाल्यास समजुती व संकल्पना देखील काही नव्या स्वीकाराच्या लागतात वा जुन्यांपैकी काहींचा आशय बदलून घ्यावा लागतो. म्हणजेच जगाकडे वेगळ्या दृष्टीने बघून अर्थ लावण्याइतके मन पूर्वग्रहांपासून मुक्त असावे/करावे लागते. आधुनिक विज्ञानाच्या कालखंडातही आईन्स्टाईनचा सापेक्षतावादाचा सिद्धांत, नील्स बोहर यांनी मांडलेला क्वांटम सिद्धांत ही भौतिकांच्या शास्त्रात व्यापक व मूलगामी क्रांत्या घडवून आणल्याची उदाहरणे आहेत. थॉमस कुहन यांचा 'द स्ट्रक्चर ऑफ सायंटिफिक रेव्होल्यूशन्स'* ही, वैज्ञानिक चौकटीच्या (पॅरडाइम्स) पातळीवरली क्रांत्याची प्रक्रिया विशद करून सांगणारा ग्रंथ जगविख्यात आहे.

आधुनिक विज्ञानाची आजपर्यंत तरी एक व्यवच्छेदक मर्यादा राहिली आहे. वर उल्लेखिलेल्या क्रांत्यानंतरही ती मर्यादा काढून टाकण्यात आलेली नाही. ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करावयाचे झाले तरी, विज्ञानाच्या दालनात तो, दालन एकदाच उघडून देतो पण नंतर बाहेर व अलग राहतो अशी भूमिका घेण्यामधून ही मर्यादा स्पष्ट होते. सर्व वस्तुस्थिती निरपवादपणे नियमबद्ध यांत्रिकतेने कार्यकारणसंबंधाना अनुसरून घडत राहणाऱ्या असतात; वस्तुस्थिती सकृददर्शनी कितीही गुंतागुंतीची वाटली तरी तिची फोड करून नियमबद्ध यांत्रिकतेने काम करणारे कार्यकारणसंबंध शोधता येतात, हे पायाभूत सत्य अधिष्ठान म्हणून स्वीकारलेले आहे. ग्रेगरी बेट्सन या एकाहून अधिक शास्त्रांचा गाढ अभ्यास असणाऱ्या विचारवंताने आपल्या 'माइंड अँड नेचर : ए नेसेसरी युनिटी'★ या पुस्तकात असे म्हटलेचं की, आधुनिक विज्ञानाची/विश्व व निसर्गसृष्टी यांची जडणघडण, व व्यवहार व वाटचाल या साऱ्यामधून 'माइंड' या घटकाला हद्दपार करण्याचा कटाक्ष आहे. मानवी मनाचे व्यवहारही आधुनिक विज्ञान स्वतःच्या खास माइंडलेस चौकटीत पूर्णपणे उलगडून दाखविता येतात असा

* Thomas S. Kuhn., The Structure of Scientific Revolutions, The University of Chicago Press, Chicago, 1962. Gregory Bateson, Mind and Nature: A Necessary Unity, Bantam New Age Books, New York.

★ Gregory Bateson, Mind and Nature : A Necessary unity, Bantam New Age Books, New York.

दावा करते. 'माइंड' या शब्दाचे भाषांतर 'मन' असे केल्याने पूर्ण न्याय दिला जात नाही. 'कारणा' शिवायच जे कार्य आरंभ करू शकते, नवनवोन्मेषशाली स्वयंभू चालकत्व ज्यापाशी आहे असे तत्त्व क्षमता व शक्ती, असे पूरक स्पष्टीकरण जोडता येईल. एका अर्थी एका वेगळ्या प्रकारच्या उर्जेचा स्त्रोत असलेले चैतन्य. बेट्सन विश्व, निसर्गसृष्टी यांचे दोन भाग करतात. सजीव-सचेतन, निर्जीव-अचेतन. सर्व सजीवांच्या ठायी कमीअधिक मात्रेने 'माइंड' चा अटळ होतो, व म्हणून निर्जीव-अचेतन वास्तवाचे ज्ञान ज्या चौकटीत होऊ शकते ती चौकट सजीव व निसर्गसृष्टी यांच्या आकलनास पुरी पडत नाही असे त्याचे प्रतिपादन आहे. मग आपण असे म्हणू शकतो की, नियमबद्ध यांत्रिकतेने कार्यकारणसंबंधाना अनुसरून चालणारे सर्व काही पूर्णपणे जाणून घेण्याची क्षमता आधुनिक विज्ञानाच्या प्रस्थापित शिष्टमान्य चौकटीत आहे किंवा उत्तरोत्तर अधिकाधिक संपादित केला जाऊ शकते. (ज्ञानसंपादनाची उपकरणे (मानवी व यांत्रिक) हीच अखेरीस या क्षमतेला मर्यादीत करील, पण ते वेगळे.) वर स्पष्ट केलेल्या मर्यादित, 'आज जे वैज्ञानिक ज्ञान उपलब्ध आहे ते तार्किकदृष्ट्या भक्कम आहे..... ज्ञान म्हणून त्याचा प्रतिवाद करता येणार नाही' हे प्रा. रेगे यांचे म्हणणे रास्त आहे.

आधुनिक विज्ञानाच्या प्रस्थापित शिष्टमान्य चौकटीत प्राप्त होणारे ज्ञान भक्कम असले तरी मर्यादीत आहे. एका वेगळ्या अंगानेही ही गोष्ट समजावून घेता येईल. आयुर्वेद, ॲलोपथी, होमिओपथी, निसर्गोपचार अशा अनेक प्रणाली स्वास्थ, आरोग्य व औषधोपचार या क्षेत्रात वापरल्या जातात. भगत, मांत्रिक, बुवा, वैदू अशीही मंडळी या क्षेत्रात कार्य करीत आहेत. स्वास्थ्य/आरोग्य यांचा अर्थ काय, शरीराची जडणघडण कशी झालेली असते. शरीर काम कसे करते, मन व शरीर/यांचा संबंध काय, अ-मानवी शक्ती (भुतेखते, पिशाच्च, देवी इत्यादी) असतात की नाही व त्यांचा प्रभाव पडतो की नाही, रोग होतो म्हणजे काय होते, रोग बरा होतो म्हणजे काय होते, इत्यादी प्रश्नांची उत्तरे प्रणालीनुसार अंशतः वा पूर्णतः वेगळी आहेत. अलीकडे दीर्घकाळपर्यंत यापैकी ॲलोपथी हेच तेवढे विज्ञान होय, बाकीच्या प्रणाली या अशास्त्रीय होत अशी तथाकथित विज्ञानदृष्टी प्राप्त मंडळींची ठाम भूमिका होती. बाकीच्या प्रणालींना बंदी करता येत नव्हती; त्यांचा उपयोग कोट्यावधी लोक करीत होते; प्रसंगी हे 'विज्ञानदृष्टीसंपन्न' ही करीत होते. पण दुबळेपणा पोटी, अक्षमतेपोटी या प्रणाली निपटून काढता येत नाहीत याची खंत होती. आजही ॲलोपथीची प्रणाली सरकारदरबारी व सुशिक्षित शहरी विश्वात वरचढ व सर्वाधिक प्रतिष्ठित असली तरी ती एकमेव प्रमाण या मान्यतेला सुरुंग नक्कीच लागला आहे. शरीरप्रकृती, शरीराचे कार्य, स्वास्थ्य, रोग, औषधोपचार या संकल्पनांचे अर्थ-इत्यादी घटकांचा एकापेक्षा अधिक चौकटींमध्ये विचार होऊ शकतो; आणि या विभिन्न

चौकटीपैकी कदाचित कोणतीच चौकट परिपूर्ण ज्ञान प्राप्त करून देऊ शकत नाही. व कोणतीच चौकट सर्वस्वी अनुपयोगीही नाही, अशा निष्कर्षाला लोक येत आहेत.

-२-

भुतेखेते, पिशाच्च, देवी इत्यादी अमानवी शक्ती माणसांचे स्वास्थ्य बिघडवू शकतात असे मान्य करणारी चौकट ही तरी उघड उघड व निर्विवादपणे अंधश्रद्धेवरच उभी असलेली, अंधश्रद्धेला जोपासणारी अवैज्ञानिक चौकट असे दाभोळकर-आई व अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचे कार्यकर्ते नक्कीच म्हणणार. 'अंधश्रद्धा प्रश्नचिन्ह व पूर्णविराम' या पुस्तकातील प्रश्नगटांचा अनुक्रम (बुवाबाजी; संमोहन; भुताने झपाटणे व देवी अंगात येणे; आत्मा, पुनर्जन्म, प्लॅनेट, भानामती; फलज्योतिष; परामानसशास्त्र; संकीर्ण; आणि श्रद्धा अंधश्रद्धा) पाहिला तरी या चौकटीतूनच बव्हंशी अंधश्रद्धा निर्माण होतात असा त्यांचे निरीक्षण-अनुभवाधिष्ठित सिद्धांत आहे असे म्हणता येते. आपण प्रा. रेगे यांनी त्यांच्या वर उल्लेखिलेल्या लेखात घेतलेले - एकाएकी विचित्र वागू लागणाऱ्या बाईचे उदाहरणच परत एकदा घेऊ. विवेचनाच्या ओघात दाभोळकर-आई यांच्या पुस्तकातील काही प्रश्नोत्तरांचाही परामर्श मग घेता येईल.

एखाद्या बाईला भुताने (हडळीने) झपाटले आहे की नाही हे शोधून काढण्याची, म्हणजे पुरावा गोळा करण्याची पारंपरिक समाजमान्य रीत आहे, असे आपण पाहिले. भुतेखेते असतातच अशी पारंपरिक समाजमान्य रीत असे, असे आपण पाहिले. भुतेखेते असतातच अशी पारंपरिक समजून या साऱ्यातली एक महत्त्वाची बाब आहे. भुते नसतात असे एकदा उरले, म्हणजेच समजून बदलली, की बाईच्या विचित्र वागण्याचा वेगळा अर्थ करण्याची अनिवार्य जबाबदारी अर्थातच येऊन पडते. भुतेखेते, पिशाच्च या वास्तव गोष्टी आहेत की भ्रम आहेत हे आधुनिक विज्ञानाच्या चौकटीच्या आधारे निर्विवादपणे ठरविता येईल का ? कोणत्या गोष्टी सिद्ध वा असिद्ध करता येतील याची त्या चौकटीची एक अटळ मर्यादा आहे. मला भूत दिसले वा हडळीने झपाटले असे म्हणणाऱ्या लाख लोकांपैकी लाख लोकांना भ्रमच झाला असे सिद्ध करता येईल. पण त्यामुळे भुतेखेते नसतातच हे सिद्ध-असिद्ध होऊ कसे शकते ? आधुनिक विज्ञानाच्या चौकटीत मान्य रीतींनी प्राप्त होणारे ज्ञान तेवढेच एकमेव प्रमाण ज्ञान, या चौकटीत पुराव्याची जी व्याख्या केली असेल तोच पुरावा असे आपणास प्रथम ठरवावे लागते. पण प्रा. रेगे म्हणतात त्याप्रमाणे 'वैज्ञानिक ज्ञान हेच एकमेव प्रमाण ज्ञान आहे हे ज्ञान वैज्ञानिक नाही.' भुतेखेते, पिशाच्च, सैतान ही मंडळी अस्तित्वात असलीच तरी ती बाब वैज्ञानिक तपासणीच्या कक्षेच्या बाहेरची आहे अशी भूमिका घेणे जास्त विज्ञाननिष्ठ ठरेल.

भुतेखेते खरोखर असतात का ? ही खरी समस्या नाहीच. मूळ कोडे/समस्या 'ही बाई एकाएकी विचित्र का वागू लागली' हे आहे. तिला भूतबाधा झालीय किंवा पिशाच्च तिच्या मानगुटीला बसले आहे. किंवा तिच्यावर कोणीतरी चेटुक करीत आहे ही तिन्ही निदाने असे सांगतात की बाई वास्तविक निरोगी व निकोप आहे, एक बाहेरची शक्ती तिला पीडत आहे. त्या शक्तीचा बंदोबस्त केला पाहिजे. अशा कोणत्याच शक्ती नसतात असा आपला निवाडा झाला असे समजू या. तरीदेखील तिला वातप्रकोप झाला आहे. वा 'उन्मादवायू' झाला आहे वा मनोविकृतीने ती पछाडलेली आहे या निदानांपेक्षा भाग्यक समजुतीच्या आधारे केलेले निदान जास्त योग्य असेल हे अशक्य नाही. म्हणजे, वास्तविक ती बाई निरोगीच आहे, हा त्या निदानातला अंश खराच असेल. तिच्या वागण्यावरून वा 'मला हडळीने झपाटलेय' / मला भूत दिसले' असे तिचे म्हणणे ऐकल्यावर तिला 'मानसिक आजार' झालाय असे ठरवून डॉक्टरच्या वा मानसोपचार तज्ज्ञाच्या स्वाधीन करणे खरे तर कमी वैज्ञानिक आहे. यातला आक्षेपाई शब्द 'आजार' हा आहे. 'हडळीने झपाटलेय' या निष्कर्षावर यायला देखील ती पारंपरिक जमात दोनचार मधल्या पायऱ्या घेते तर आज प्रथमच सरळ आजारी ठरवून आपण मोकळे होतो. अधिक अंधश्रद्धा कोण, असा प्रश्न पडतो.

बाईचे अकस्मात सुरू झालेले विचित्र वागणे कोड्यात टाकते. ती तातडीने उपाय केले पाहिजेत अशी व्यावहारिक समस्याही असते; ते एक केवळ बौद्धिक कोडे नसते. व्यावहारिक पातळीवर प्रत्येक समाज ही वस्तुस्थिती एका मान्य चौकटीत (हडळीने झपाटणे / वात प्रकोप होणे / 'उन्मादवायू' होणे या प्रकाराच्या) फारसा विचार न करीत बसता चटकन टाकून उपायांकडे वळतो. समाजाचे हे वागणे बरेचसे ठोकळेबाज अंधश्रद्धा वर्तनच असते. आघात झालेल्या व्यक्तीचीही तीच अंधश्रद्धा-चौकट असेल तर बव्हंशी प्रकरणी तातडीचा प्रश्न सुटतो. म्हणजे विचित्र वागणे थांबले असे नाही; त्या वागण्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करून 'कायदा व सुव्यवस्था' प्रस्थापित केली आहे. समाधान समाज, ती व्यक्ती व त्या व्यक्तीचे आप्त या सर्वांनाच मिळते. एका दृष्टीने खरी महत्त्वाची बाब पुष्कळांदा हीच असते.

कोणताही समाज घेतला तरी, अपेक्षित व मान्यताप्राप्त वागण्याच्या चौकटी / चाकोऱ्या असतात. अशा शिष्टसंभव वा अपेक्षित चौकटी / चाकोरीबाहेर कोणाही माणसाचे वागणे होऊ लागले की समाज व माणसे अस्वस्थ, भयभीत बनतात. 'कायदा व सुव्यवस्था' धोक्यात येणे त्यांना वेगवेगळ्या कारणांनी परवडणारे नसते. समाज हिंस्र, निर्दय व आक्रमक पण बनतो. असे वर्तन व त्या मागची मानसिक अवस्था यांचा अन्वयार्थ लावून, त्यांना एक ना एका चौकटीत बसवून, मग त्या वर्तनाची अवस्थेची व्यवस्था लावण्याची समाजाला व माणसांना निकड असते.

व्यावहारिक व तात्त्विक दोन्ही पातळ्यांवर. 'अंधश्रद्धा : प्रश्नचिन्ह व पूर्णविराम' मध्ये ज्या प्रकारच्या अंधश्रद्धांची प्रामुख्याने दखल घेतली आहे त्या अंधश्रद्धा चौकटी / चाकोरीबाहेर वर्तन करण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या मानसिक अवस्थांशी संबंधित आहेत.

दामोदकर-आर्डे यांचा रोख धंदेवाईक मंडळींच्या खोटेपणावर, लुच्चेपिरीवर आणि वर्तनाच्या अवैज्ञानिकतेवर आहे. उदाहरणार्थ, प्रा. रेगे यांनी घेतलेल्या उदाहरणाच्या संदर्भात बाईच्या एकाएकी सुरु झालेल्या विचित्र वागण्याचा अर्थ 'हडळीने तिला झपाटलेय' असा करणे अवैज्ञानिक आहे. कारण हडळ, भुतेखेते नसतातच हे ते ठासून सांगतील. बाईला हडळीने झपाटलेले आहे. असे निदान करून उपचार करणारा मांत्रिक, बुवा वा भगत हा अवैज्ञानिक तर आहेच पण लुच्चाही असण्याची खूप शक्यता आहे यावर ते जोर देतील. त्यांचा युक्तिवाद पुढीलप्रमाणे असेल. 'बऱ्याच बाबतीत अगोदरच मानसिक संतुलन बिघडलेल्या व्यक्ती भूत या भ्रमाची शिकार बनतात. आजारपण, अपघात, भांडण इत्यादी कारणांनी मानसिक संतुलन बिघडते. भुताने झपाटलेय हा मानसिक आजार आहे. मनाच्या आजाराचे निदान करणे व त्यावर उपाचार करणे हे मनोविकार तज्ज्ञ डॉक्टर करू शकतात.' मांत्रिक काय करतो ? भुताखेतांवर ठाम विश्वास (म्हणजे अंधश्रद्धा) असलेल्या व्यक्तीच्या अंगावरून, उदाहरणार्थ, 'कोंबडे उतरवून अगर अन्य प्रकारे हे भूत उतरविल्याचा अभिनय करतो. आपल्याला लागलेले भूत मांत्रिकाने उतरविले अशी सूचना मिळाल्याने मनोरुग्ण व्यक्तीचा मानसिक आधार वाढतो. भूत निघाले म्हणजे रोग्याच्या मनातील भूत निघालेले असते. रोगी बरा होतो पण.....मांत्रिकाकडून भूत उतरविणे ही प्रक्रिया धोकेदायक असते. रोग्याच्या मानसिक आजाराचे मूळ कारण मांत्रिकाला समजत नाही. त्यामुळे आजार पुन्हा उपटू शकतो. गंभीर मानसिक आजार मांत्रिकाकरवी बरे होत नाहीत.....म्हणून रोगाचे निश्चित निदान करून खात्रीचा उपचार करणाऱ्या मनोविकार तज्ज्ञाकडे जाणे हे केव्हाही अधिक फलदायी असते.' मानसिक आजार का होतात ? लेखकद्वय लिहितात, 'माणसांना अनेक प्रकारच्या तणावांमधून जावे लागते. परीक्षेची भीती, लैंगिक तणाव, सततचे आजारपण, मूल न होणे इत्यादी अंतर्मनातील हा ताण बाह्य मन नियंत्रित करते. हे नियंत्रण सुटले की मनाचा तोल ढासळतो. त्यातून.....विकृती उद्भवतात.'

हा युक्तिवाद वाचल्यावर माझी प्रतिक्रिया पुढीलप्रमाणे होते; माझ्या मनात पुढील प्रश्न उपस्थित होतात : (१) बाईला भुताने वा हडळीने झपाटलेय' व 'बाईला मानसिक आजार झालाय' या दोन्ही निवाड्यांवर चटकन सरळसरळ आल्यास दोन्ही आंधळ्या समजुतीचे निदर्शकच निवाडे आहेत. (२) बाईला एकाएकी विचित्र वाटावे असे, नेहमीच्या तिच्या स्वभाव-वर्तनाला विसंगत अशी वागू का लागली आहे याचा शोध 'आजार', 'विकृती', 'गंड' या

प्रकारच्या शब्दांचा वापर न करता, पूर्वग्रहविरहित वृत्तीने करणे हेच चिकित्सक दृष्टिकोणाशी व वैज्ञानिक वृत्तीशी सुसंगत होईल. (२) त्या बाईच्या स्वभाव प्रकृतीची, तिच्या सभोवतीची वस्तुस्थिती, माणसे, अलीकडील घटना (शरीर व मन या दोन्ही पातळ्यांवरील) यांची तपशीलवार माहिती करून त्यांचा काही संयमवार अर्थ लावेतोवर बाह्य मनाचे नियंत्रण सुटले आहे' अशासारखी विधाने करणेही अवैज्ञानिक आहे. * (४) बाई विचित्र का वागत आहे, तिचे विचित्र वागणे कोणत्या सदरात पडणारे आहे याविषयी एक 'अटकळ' वैज्ञानिक बांधेल, व तिची चिकित्सक कसोशीने शहानिशा करील. असे न करता 'सिद्ध' ठोकताळ्यांनी सुरुवात करणे आंधळेपणाचे लक्षण आहे. प्रश्न माझ्या मनात उपस्थित होतात ते असे : लेखकद्वय म्हणतात त्याप्रमाणे ताण झेलणारे सामर्थ्य, ताणांवर मात करण्याची कुवत व आत्मविश्वास, प्रश्नांना सामोरे जाण्याचे धैर्य यांची व्यक्तीच्या ठायी जेपासना करावयाची असेल तर रुग्णाचे लेबल डकवून 'उपचार' करणे कितपत श्रेयस्कर म्हणता येईल ? व्यक्ती व समाज दोघेही अशा घटनांकडे कसे बघतात ? वैज्ञानिक शोधाचा विषय म्हणून वा व्यक्तिविकासाची संधी म्हणून, वा सामाजिक पातळीवर निकोप व्यवस्था निर्माण करण्याचे आव्हान म्हणून बघतात का ? की, आधीच ठरवून घेतलेल्या चौकटीत तड लावून घेण्याचे व्यावहारिक प्रश्न म्हणून समाजच नव्हे तर पीडित व्यक्तीही पहात असते.

हा शेवटचा प्रश्न दुर्लक्षण्यासारखा नाही. ज्या प्रकारच्या स्फोटाने असह्य झालेल्या ताणाचे / कोंडीचे / गुंतावळीचे आविष्करण होते ते देखील एका अर्थी समाज व संस्कृतीमान्य असते. आपण अमूक अमूक प्रकारे वागलो तर कोणत्या चौकटीत आपणास बसवून कोणती उपाययोजना (काळजी वाहणे, शिक्षा करणे, वगैरे) केली जाईल याचे भानही व्यक्तीच्या ठायी असते. चाकोरीबाहेरचे पण अधिकृत व्यवस्थेत स्थान असलेले विचित्र

* किंबहुना दामोदकर-आर्डे मनावरील ताण, अंतर्मन, बाह्य मनाचे नियंत्रण वगैरे मुद्द्यांचे विवेचन स्वतःच एक आधुनिक मानसशास्त्राच्या सत्यतेवरील अचिकित्सक अंध विश्वास / श्रद्धा यांचे उत्तम उदाहरण आहे. त्यांनी वस्तुतः असे लिहावयास हवे होते : 'कोणत्या गोष्टींचा व प्रकारचा ताण सहन होत नसत नाही, त्या गोष्टींना / कारणांना धैर्याने सामोरे जाण्याचे आपण टाळत आहोत याचे भान वस्तुतः त्या व्यक्तिला असते. पूर्ण आकलन असेलच असे नाही. पण प्रश्न वा ताण वा कारणे सर्वासामोर आणून त्यांचे निराकरण करण्याचा मार्ग बहुतेक वेळा नसतो, काही वेळा सापडत नसतो. मग वस्तुस्थिती दडपून टाकून तीवर प्रयत्नाने झालेले घातल्या सारखे व्यक्ती करते. कोंडभारा केल्याने ताण हलका होण्याऐवजी वाढतो, प्रचंड दाब निर्माण होतो. असह्य झाले की व्यक्तीचे शरीर वा मन वा दोन्ही त्यामधून कोणता मार्ग काढतील हे सांगता येत नाही. कारण व्यक्ति सारासार विवेकाने मार्ग काढण्याच्या मनःस्थितीत उरत नाही, तिची ती क्षमताही राहत नाही. अल्पहस्ता, जोडवून वेतलेला अपघात, शारीरिक आजारपण, खून, इतरांचा वा स्वतःचा छळ, चाकोरीबाहेरचे पण शिष्टमान्य वर्तन, वा स्वतःवरचा ताबा पूर्णपणे सुटून पडणारे विभिन्न प्रकारचे 'विचित्र' वर्तन, अशांपैकी काहीही घडू शकते.'

वर्तन करून पुष्कळदा व्यक्ती स्वतःवर समाजाचे शिष्टसंमत उपाययोजना करावी यासाठी आयोजित करित असते. अनुभवी, जाणते (काहीचे निर्दोषलेपण) समाजधुरीण अशी भूमिका घेतील, 'कोणताही समाज आपण कल्पिला तरी त्यात मनावरील ताण, मनाचा कोंडमारा, त्याचा असह्य ताण / दाब, या सगळ्याचा वेडावाकडा स्फोट या गोष्टी अटळ आहेत. उपाययोजनाही बव्हंशी तात्कालिक असतात. टोकाला जाऊन जीव देऊन कायमची सोडवणूक करून घेणाऱ्या काही व्यक्तीही नेहमीच असणार. काही दुसऱ्या टोकाला जाऊन अलौकिक वाट काढून उन्नत पातळीवर जीवन उचलून घेणार. बहुसंख्यांना तात्कालिक उपायांनी मिळणारे समाधान - थोडे खरे, थोडे भ्रामक - हेच पुरेसे असते, हवे असते. यासाठी आंधळी श्रद्धेची चौकट व ती वापरून दिलासा देणारे धंदेवाईक यांची एक कामचलाऊ व्यवस्था आवश्यक असते. आता हे धंदेवाईक लोकांना फसवितात; लुबाडतात, त्यांचा (विशेषतः तरुण स्त्रियांचा) गैर उपभोग घेतात ही गोष्टही खरी, या गोष्टींचा संबंध धंदेवाईक माणसांच्या वृत्तीशी आहे. तो चौकटीशी नाही. अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचे कार्य उद्या यशस्वी झाले तर चौकट तेवढी वेगळी येईल. या कामासाठी चौकट ही अंधश्रद्धेचा असावी लागते, हेही दुर्दैवी सत्य आहे. कारण हे क्षेत्र तात्पुरत्या व कामचलाऊ व्यावहारिक भूलभुल्लैया स्वरूप तोडण्यांचेच असायला लागते. कारण ताणांशी, प्रश्नांशी खऱ्या अर्थाने निर्भयतेने व चिकित्सकपणे भिडवयाचे तर ती गोष्ट त्या पीडित व्यक्तीच्या भोवतीच्या लोकांना, समाजाला तर परवडण्यासारखी नसतेच, पण खुद्द त्या पीडित व्यक्तीलाही झेपणारी नसते. ज्या समाजसंस्कृतीमुळे मूळ समस्या सतत उत्पन्न होतात ती समाज-संस्कृती त्या सर्वांनाच हवीशी असते. याचा पडताळा पहावयाचा असला तर, वेगवेगळ्या उपायांनी दिलासा देण्याचा दावा करणाऱ्या आधुनिक वस्तू-सेवा यांच्या जाहिराती पहा. वैद्यकीय प्रॅक्टिस कशी व्यवहारात चालते ते बघा.'

एका अंधश्रद्धे चौकटीच्या जागी दुसरी अंधश्रद्धे चौकट, व एक व्यावसायिक धंदेवाईकांच्या गटाच्या जागी दुसऱ्या धंदेवाईकांच्या गटाची प्रस्थापना यात दाभोळकर-आर्डे यांना समाधान वा साफल्य वाटण्याचे कारण नाही.

-३-

मानसिक ताणामुळे वेडेवाकडे वर्तन घडणाऱ्या व्यक्तींच्या वरील उपाययोजनेच्या जोडीला समाजातील समजुतीची व्यवस्था व संकल्पनांचा व्यूह बदलण्याची आवश्यकता आहे. बाईला हडळीने झपाटलेय, बाईच्या अंगात देवी आलीय यासारख्या संकल्पना रिक्त ठरून त्या समाजाकडूनच टाकल्या गेल्या तर उत्तम या संदर्भात, 'समुदायात मानसिक आरोग्याची जाणीव निर्माण करणे व जोपासणे आवश्यक आहे' हे लेखकद्वयाचे म्हणणे महत्त्वाचे आहे.

ही जाणीव निर्माण करावयाची याचा अर्थ लोकांनी आपण, मनोरुग्ण आहोत हे ओळखून व स्वीकारून आपले सर्व मानसिक प्रश्न मानसोपचार तज्ज्ञ डॉक्टरांकडे घेऊन जावेत व ते सांगतील तो उपचार करावा, असा अर्थ दाभोळकर-आर्डे यांच्या पुस्तकावरून निघतो !

मन व आरोग्य या दोन्ही संकल्पनांचे आशय स्पष्ट झाल्याशिवाय मानसिक आरोग्याची सम्यक् जाणीव कशी काय उत्पन्न होणार ? 'मन' या विषयावरील या पुस्तकांतील विवेचन अत्यंत असमाधानकारक व तीव्र चिंता निर्माण करणारे आहे. लेखकद्वयाचेच शब्द वापरावयाचे तर आधुनिक मानसशास्त्रज्ञ व मनोविकारतज्ज्ञ (सायकॉलॉजिस्ट आणि सायकोऑट्रिस्ट्स / सायकोऑनलिस्ट्स) यांना 'मना' चा थांग लागला आहे हा लेखकद्वयाचा विचारभ्रम आहे. दुर्दैवाने, हा भ्रम त्यांनी फार ठामपणे स्वीकारलेला आहे.

त्यांच्या मांडणीतून अभिव्यक्त होणाऱ्या आकलनाच्या मर्यादा पुढील उताऱ्यांतून स्पष्ट होतात. (१) 'माणसाच्या मनाचे दोन प्रकार असतात. एक बाह्यमन (कॉन्शस माइंड) व दुसरे अंतर्मन (सब-कॉन्शस माइंड). माणसाचे अंतर्मन विशाल व प्रभावी असते. अस्ताव्यस्त पसरलेल्या माहितीचे ते एक भले मोठे गोडाऊन असते. व्यक्ती, पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, रेडिओ, टी.व्ही., भाषणे या असंख्य मार्गांनी सतत ज्ञान मिळवते, ते या गोडाऊनमध्ये साठवले जाते, आणि बहुधा विस्मृतीच्या पडद्याआड जाते. परंतु काही वेळा अचानक त्यातील काही स्मृती जाग्या होतात... (२) वनस्पतींना चेतनासंस्था व मेंदू नसतो. प्राण्यांना चेतनासंस्था व मेंदू असतो. ज्यांना मेंदू व चेतनासंस्था आहे त्यांना मन आहे. वनस्पतींना मन नसते'..... कीटकांना, प्राण्यांना मन असते. पण ते पूर्णावस्थेत नसते. मेंदूच्या आकारमानावर मनाचा विकास अवलंबून असतो. माणसाचा मेंदू इतर प्राण्यांपेक्षा मोठा आहे. म्हणून मानवी मन प्रगत आहे. (३) मेंदूत निरनिराळ्या ठिकाणी केंद्रे असतात. विशिष्ट केंद्र विशिष्ट प्रकारचा मानसिक आविष्कार करते..... ती ती केंद्रे उद्दीपित झाली की प्रेम, राग, हर्ष इत्यादी भावनांचा आविष्कार होतो. या अर्थी मन ही मेंदूतील प्रक्रिया असे म्हणता येईल.....मन ही एक अमूर्त कल्पना आहे..... विद्युत् रासायनिक संवेदनांद्वारे मेंदू व शरीरातील विविध पेशीगट यांच्यात संदेशाचे आदानप्रदान होऊन शारीरिक हालचाली वा मानसिक आविष्कार घडतात. या अर्थी मन शरीरात सर्वत्र पसरलेले आहे. मेंदूपेशीद्वारे शरीरभर घडणाऱ्या विद्युत्-रासायनिक प्रक्रिया या शरीरभरच्या पेशीतच घडतात म्हणून मन हे पेशी प्रक्रियेचा आविष्कार आहे. पेशीमधील ऊर्जा निर्मितीची प्रक्रिया थांबली की मन संपते..... मन शरीरापेक्षा वेगळे नाही. शरीराबरोबर येते. तसे शरीराबरोबर संपते.'

'मन' काय आहे हे जाणून घेण्यापेक्षा मन शरीरापेक्षा वेगळे

नसते (म्हणजेच आत्मा नावाची गोष्ट नसते), शरीराबरोबर येते तसे शरीराबरोबर संपते. (भुतेखेते, पिशाच्चे नसतात, पुनर्जन्म नसतो, मागच्या जन्मीच्या आठवणी नसतात) हे सिद्ध करण्यात दाभोळकर-आर्डे यांना रस आहे. त्यामुळे मेंदू व चैतासंस्था यांचे मनाशी समीकरण घालण्याची गरज निर्माण होते. पण असे समीकरण घालता येते का ? मेंदूची जडणघडण, मेंदूचे वेगवेगळे भाग (केंद्रे) व त्यांचे कार्य, मेंदू व चैतासंस्थेचे व्यवहार यांचा अभ्यास करण्याच्या ओघात जे ज्ञान प्राप्त झाले आहे ते तुकड्यातुकड्यांचे ज्ञान आहे. कोणत्या प्रकारचे कार्य मेंदूद्वारा घडवायचे असेल तर कोणता भाग शाबूत राहिला पाहिजे, कोणते कार्य चालले असताना कोणता भाग क्रियाशील (ॲक्टिव्ह) झालेला असतो, संदेश कसे पोचतात याबद्दलचे तपशील आज पुष्कळ अधिक स्पष्ट आहेत. मतांच्या आविष्कारासाठी पेशीप्रक्रियेची अधिष्ठान म्हणून आवश्यकता असते हे निर्विवाद. किंवा व्यक्तित्वाच्या मनाच्या अस्तित्वासाठी देहाचे अस्तित्व आवश्यक आहे हे ही निर्विवाद. मनाचा कोणताही व्यवहार घडतो तेव्हा शरीर वैज्ञानिक (विद्युत्-रासायनिक) क्रियाही घडतात हे ही निर्विवाद. निसर्गनियमानुसार यांत्रिकपणे घडणाऱ्या या क्रिया म्हणजे मन खासच नव्हे. 'काही झाले तरी तू मनावर ताबा ठेवायला हक्क होतास', 'तो मनाने उदार आहे', 'विकारांवर त्याने विजय मिळविला होता' अशी वाक्ये आपण वापरतो. ती निरर्थक नसतात. मन संस्कारक्षम असते. ते उन्नत बनू शकते. ते घडत जाते व ते घडविलेही जाऊ शकते. लेखकद्वयांनाही या गोष्टी अमान्य नसतील. पण त्यांचा अर्थ काय होतो, त्यापासून बोध काय निघतो याचा विचार त्यांनी केलेला नाही. मन ही अमूर्त कल्पना नाही. मनाचा प्रत्यय आपणास प्रत्यही येत असतो. मन शरीरात सर्वत्र पसरलेले आहे असे म्हणण्यापेक्षा ज्याचे ठिकाण, ज्याचा पत्ता सांगता येतो अशी मन ही वस्तू नाही, पण मनाचे अस्तित्व मात्र आहे असे म्हणणे अधिक समजस आहे.

वनस्पती, कीटक, उच्चस्तरीय प्राणी, वानरे, मानव यांच्यातील भेद एका विशिष्ट पद्धतीने दाभोळकर-आर्डे यांनी विशद केला आहे. मेंदू व चैतासंस्था असणे/नसणे, ती पूर्ण विकसित असणे/नसणे, मेंदूचा आकार लहानमोठा असणे यांच्याशी त्यांनी मनाचा 'विकास' निगडीत केला आहे. ही समज फार मर्यादित स्वरूपाची झाली. 'स्मॉल इज् ब्यूटिफूल' या ग्रंथाच्या लेखनाने जगविख्यात झालेल्या दिवंगत ई. एफ. शुमाकर यांनी दाखवून दिलेला भेद अधिक अर्थपूर्ण आहे असे मला वाटते. एक भेद निर्जीव व सजीव असा पडतो. वनस्पती, कीटक, प्राणी, मानव सारे सजीवसृष्टीत समाविष्ट आहेत. 'लिव्हिंग' व 'नॉन-लिव्हिंग' असा हा फरक झाला. सजीवांमध्ये, जिवंत असतात असे आणि केवळ जिवंत असतात असे नाही तर ज्यांना चेतना/जाणीव असते असे असा पुढचा भेद त्यांनी केला आहे. मेंदू व चैतासंस्था ज्यांना

प्राप्त आहे ते सर्व 'कॉन्शस' (सचेतन) असे ते म्हणतात. या पुढचा भेद हा सदसदविवेक, आत्मभान यांच्यामुळे पडतो. 'सेल्फ-अवेअर' असा शब्द शुमाकर वापरतात.* आत्मभान असण्याचा व मेंदूच्या आकाराचा जरूर संबंध असावा. विवेक, आत्मभान या एका अंगाने प्राणिजात म्हणून टिकून राहण्यासाठी (सर्वायव्हल) आवश्यक अशा क्षमता आहेत असेही म्हणता येईल. पण विकसित मन म्हणतो तेव्हा अशाप्रकारे भेद पाहणे जास्त अर्थपूर्ण आहे.

काही अडचणी पण आहेत. मधमाशी, मुंगी हे कीटक आहेत. मुंगीला मन आहे की नाही ? मधमाशीला मन आहे की नाही ? वरील प्रकारभेदानुसार वनस्पतींच्या वरची एक पायरी असे आपण म्हणतो. वारूळ बांधण्याची अवकल मुंग्यांमध्ये कोटून येते ? मधमाशा पोळे कसे बांधतात ? श्रमविभागणी इतकी व्यवस्थित कशी राबविली जाते ? एकेका मुंगीत नाही ते सर्व मुंग्यांमध्ये मिळूनही नसणार. पोळे वारूळ बांधण्याचा आराखडा, श्रमविभागणी इत्यादी सगळे प्रत्येक मुंगीच्या डोक्यात उपजत असते ? (अशी क्षमता माणसाच्या मेंदूतही उपजत नसते.) म्हणून शास्त्रज्ञ असे म्हणतात की मुंग्यांचा समुदाय, मधमाशांचा समुदाय यांच्या ठिकाणी सामूहिक अवकल व स्मृती असते आणि तो सगळा समुदाय मिळून जणू काही एकच शरीर असे मानायला लागते. खरे काय आहे ? दुसरीकडे, घोडे, हत्ती, कुत्रे, गार्डबैल, वानरे असे प्राणी घ्या. त्यांना आत्मभान असते की नसते ? त्यांच्या वन्य अवस्थेत हे कळप करून राहणारे प्राणी आहेत. आत्मभान असते असे म्हणणेही (मानवी कसोट्यावरून) म्हणणे कठीण आहे पण सगळेच केवळ यांत्रिकपणे चालते असे म्हणणेही कठीण आहे. कारण कळपांमध्ये, वन्य अवस्थेत झालेल्या अभ्यासांमध्येही व्यक्तित्व संपन्नता बुद्ध्यां केलेली निवड स्मृती या गोष्टी आढळलेल्या आहेत. माणसाळलेल्या व्यक्तिगत प्राण्यांचे वागणे पुष्कळा आत्मभानाचा प्रत्यय आणून देणारे असते हा आपला सगळ्यांचा अनुभव आहे. तिसरी अडचण माणसाबद्दलचीच आहे. विवेक, आत्मभान या क्षमता प्रत्येक माणसात असतात. काही एका पातळीवर प्रत्येकजण त्यांचा वापर करीत असतो. पण मनाचे उन्नयन वा विकास ही मेंदूच्या आकाराशी निगडीत गोष्ट नाही. तसेच जाणिवेची, आत्मभानाची एक पातळी व अवस्था अशीही दिसते की जेथे माणसाला 'मोक्ष', 'बोधि' प्राप्त होते. मन या कोटीच्याही अतीत अशी प्रकाशमय ही अवस्था असते असे या अवस्थेप्रत पोचलेल्या व्यक्तींच्या जीवनावरून व शिकवणुकीवरून दिसते. शरीर वैज्ञानिक पातळीवर देहाचे अस्तित्व टिकवून धरणाऱ्या मेंदू-चैतासंस्था यांच्या क्रिया चालू असतात. पण रूढार्थाने मनोव्यापार नसल्यासारखेच असतात असे दिसते. मन अविचल, स्थिर आहे,

* E. F. Schumaker, A Guide for the Perplexed, Jonathan Cape, London, 1977.

चित्त निर्विकल्प आहे, केवळ जागृतीची (टोटल सेल्फअवेअरनेस) अवस्था तेवढी आहे अशा प्रकारे वर्णन केले जाते. तात्पर्य असे की, 'मना'चा थांग लावण्यासाठी पुष्कळ खोलवर व दूरवर जायला हवे.

'मानसिक आरोग्या' च्या संदर्भात, मनाचे स्वास्थ्य व संतुलन म्हणजे कोणत्याही प्रकारचा ताण उत्पन्न होईल वा कोंडमारा होईल असा प्रसंग न घडणे असे तर म्हणता यावयाचे नाही. व्यवहारी जगात सर्व प्रकारचे प्रसंग येणार. त्यांना धैर्याने, हिंमतीने, निर्भयतेने सामोरे जाण्याचे सामर्थ्य मनाच्या ठायी उत्पन्न करण्याचा प्रश्न आहे. आता, बाह्यमन / अंतर्मन, अंतर्मन हे गोडाऊन वगैरे तथाकथित शास्त्रपूत दृष्टिकोनाचा अंगिकार केल्याने या दिशेने आपले पाऊल पुढे पडण्याची शक्यता कितपत ? काही आजार, काही अवस्था जाणून घेऊन उपचार करावयाचे असतील तर शरीरवैज्ञानिक अंगाने विचार करणे पुरेसे नाही असे ध्यानात आल्यावर मनाचे अवगाहन करण्याकडे शास्त्रज्ञ वळले. त्यावेळी ज्या विविध उपपत्ती त्यांनी मांडल्या, संकल्पना निर्माण केल्या, समजुती स्वीकारल्या त्या प्रारंभिक व जुजबी होत्या. त्या तशा असणे स्वाभाविक होते. हा शोध करणारे बहुतेक सर्व आधुनिक विज्ञानाच्या चौकटीत हा शोध घेत होते. पण माणसाचे 'मन' हे आध्यात्मिक साधना करणाऱ्या साधकांना, तत्त्वचिंतकांना, कलावंतांना, समंजस व जाणत्या सामान्य माणसांना अधिक चांगले व खोलवर जाणवलेले आहे. यातील मुख्य समस्या काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद व मत्सर या षड्विकारांना वाजवी मर्यादित कसे ठेवावयाचे वा त्यांच्यापासून पूर्ण मुक्त कसे व्हायचे ही आहे. प्रेम, सहानुभाव, औदार्य समत्वबुद्धी इत्यादी गुणांचा परिपोष कसा करावयाचा हा आहे. आधुनिक विज्ञानाच्या चौकटीत हा विषय फार पुढे जातच नाही. 'नैतिक विचारांच्या चिकित्सेशी वैज्ञानिक विचारपद्धतीचा काही संबंध पोचत नाही' हे प्रा. रेगे यांचे विधानही येथे ध्यानात घ्यायला हवे. बाह्यमन/अंतर्मन अशी विभागणी करणे अनावश्यक व अनुपकारक आहे. आणि अंतर्मन हे जर गोडाऊन असले तर त्याला 'नियंत्रित' करण्याची गरज नाही. मेंदूची एक क्रिया झेक्यात अनेकानेक गोष्टींची नोंद करून ठेवणे ही असते. यातल्या अनेक पुसल्या जातात तर अनेक टिकून राहतात. माणूस हेतुतः, प्रयत्नपूर्वक त्यांची आठवण काढू शकतो किंवा कधी काही 'एकाएकी जाग्या' होतात. पण विस्मृतीत गेलेली (म्हणजे पुसली गेलेली) नोंद कधीच पुन्हा आठवण नाही वा जागी होत नाही. विस्मृतीत गेलीय असे व्यक्तिला वाटते अशा अनेकानेक नोंदी नोंदविलेल्या शिखर राहिलेल्या असतात. यांना उद्देशून 'ज्ञान' हा शब्द वापरणेही गैर आहे. मुख्य मुद्दा असा की, ताण, दबाव, कोंडमारा निर्माण होतो तो दडपणूक, उपेक्षा, विरोध, अस्वीकार, या प्रकारच्या कृतींमुळे. किंवा आपल्या स्थितीचे आकलन

खरोखरच न होत असल्याने उदा. वयात येणाऱ्या मुलामुलींची स्थिती अशी असते. दडपणूक, उपेक्षा, विरोध, अस्वीकार न करता वस्तुस्थितीला सामोरे जाण्याचे सामर्थ्य, मनोबल कमविण्याची साधना ही वैज्ञानिक स्वरूपाची ज्ञानसाधना नसते. तो नीतिविवेक करण्याचाही प्रश्न मुख्यतः नसतो. त्या साधनेची / तपश्चर्येची बैठक व वाट वेगळीच आहे.

'मना'च्या प्रभावाखाली येणाऱ्या भौतिक घडामोडी आणि एका अर्थी बव्हंशी मनोविश्वात घडणाऱ्या घडामोडी यांचे जे वास्तव आहे तेथे वैज्ञानिकांची अवस्थाही अंधारात चाचपडण्याची वा अगदी पहिली पावले टाकण्याची आहे. याचे भान दाभोळकर-आई यांच्या लेखनात आढळत नाही. उदाहरणार्थ, अंगात आलेली व्यक्ती दहा जणांना आवरत नाही. उंच झाडाच्या शेंड्यावर सरासरा चढून जाते हे मी स्वतः पाहिलेले आहे. हे कसे घडते ?' या प्रश्नांच्या उत्तरात ते लिहितात, 'एकाच कल्पनेने झपाटलेल्या व्यक्तीच्या बाबतीत वर उल्लेख केलेल्या गोष्टी शक्य आहेत. केंद्रित मनःसामर्थ्याचा तो आविष्कार आहे.' मनःसामर्थ्याचा आविष्कार, नेहमीपेक्षा अधिक शक्ती, ऊर्जा शरीरात निर्माण करण्यात व शरीर वैज्ञानिक-प्रतिक्रियांच्या पातळीवर त्या व्यक्तीने मनःसामर्थ्य केंद्रित करावयाचे का ठरवले याचा उलगडा होतो का ? एखाद्या कल्पनेने झपाटले गेल्यावर मनःसामर्थ्य 'केंद्रित' होत असेल तर आधी ते विखुरलेल्या स्वरूपात कोठे कोठे असते ? थोडा विचार केला तर असे लक्षात येई की, दहा व्यक्तींकडूनही आवरले न जाणे, झाडावर सरसर चढून शेंड्यापर्यंत जाणे, मुलाने मोटार उचलणे या सामान्यतः त्या त्या व्यक्तिकडून घडणे अशक्यप्राय असलेल्या गोष्टी जेव्हा आपण पाहतो तेव्हा या गोष्टींचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी 'कल्पनेने झपाटणे', 'केंद्रित मनःसामर्थ्य' असे शब्द वापरलेले आहेत. या तार्किक संकल्पनाच आहेत, ज्यांचे अस्तित्व आपण विशिष्ट अलौकिक आविष्काराच्या स्पष्टीकरणार्थ कल्पिलेले आहे. एकाएकी विचित्र वागणाऱ्या बाईला 'हडळीने झपाटलं आहे' असे म्हणणे व कोणी 'कल्पनेने झपाटलेला आहे' असे म्हणणे वा हा 'वेडाने पिसा झाला आहे' असे म्हणणे यात तसे अंतर नाही. दहा जणांना न आवरणे, झाडाच्या शेंड्यापर्यंत सरसर वर चढून जाणे वा मोटार उचलणे यात 'विचित्र', वा 'वावगे' असे काही वाटत नाही तोवर आपण 'कल्पनेने झपाटले जाणे' वा 'केंद्रित मनःसामर्थ्य' असे शब्दप्रयोग वापरू. पण विचित्र, वावगे वागणे वाटले तर गंड, विकृती, आजार, वेड, यांच्या आधारे स्पष्टीकरण देऊ. हे स्वाभाविक असले तरी अचिकित्सक दृष्टिकोणाचे लक्षण आहे.

या कारणास्तव आधुनिक विज्ञानाच्या रूढ चौकटीतील मानसशास्त्राच्या आधारे मानसिक अवस्थांचे, त्यांच्या उद्गमांचे, त्यांच्या परिणामांचे आज पूर्ण आकलन झाले आहे अशा भूमिकेतून दाभोळकर - आई लिहितात, किंवा मानसोपचार तज्ज्ञांकडे दर

वेळेस जाण्याचा सल्ला देतात तेव्हा ते अंधश्रद्धेवर आकारलेले व तिचा परिपोष करणारे लोकमानस दृढच करतात. मानसशास्त्रीय सिद्धांत, ठोकताळे, निदान व उपचार अंतिम व प्रमाण ज्ञान म्हणून स्वीकारणे हे अंधश्रद्धेच्या नव्या प्रांगणात प्रवेश करण्यासारखे आहे. बरेचसे मानसोपचार हे रासायनिक द्रव्यांच्या सहाय्याने वा विजेचा शॉक सारख्या आघातांनी 'मन' बधीर व बोथट करून ते आटोक्यात ठेवण्यातल्या प्रकारातले तरी असतात किंवा अन्वयार्थाच्या एका चौकटीत त्याच्या 'वस्तुस्थिती'चे स्पष्टीकरण करून त्याची समजूत पटवून, त्याला रुग्णाचा दर्जा मनोमन स्वीकारायला लावून 'उपचारां'च्याद्वारे निरुपद्रवी अवस्थेत आणून ठेवतात. भगत, बुवा, मांत्रिक यांच्याशी असलेले समांतरत्व ध्यानात घेऊ शकते. मनोरुग्णांसाठीच्या इस्पितळात व संस्थांमध्ये निर्दय, क्रूर, व अघोरी वागणूकही रुग्णांच्या वाट्याला येते ही गोष्टही येथे लक्षात घ्यावी.

मनाच्या अवस्था, मनाचे खेळ, मानसिक गुंतावळ, मानसिक कोंडमारा हे मानवी व्यवहारांचे क्षेत्र अंधश्रद्धा फोफावण्यास विशेष अनुकूल क्षेत्र आहे हे निःसंशय. आपणाजवळ असणाऱ्या अतिमात्रवी, अतिंद्रिय, दैवी शक्तींच्या योगे आपण तुमचे सर्व प्रकारचे प्रश्न सोडविण्यास समर्थ आहे या दाव्याची, आकर्षक व्यक्तिवाची, मतलबी जाहिरातबाजीची भुरळ पडावी इतके अशा अवस्थेत माणसाचे मन दुबळे असते. साहजिकच धंदेवाईक भोंदू लुच्च्या मंडळींची गर्दी या क्षेत्रात पुष्कळ असते. सुकाळच असतो, पण असाच सुकाळ, यांचे प्रकारच्या कारणांसाठी, वकीली, वैद्यक, औषधे-टॉनक्स, इत्यादी इतरही क्षेत्रात आढळतोच ना ?

लुच्च्या व भोंदू मंडळींना उघडे पाडणे महत्वाचे व आवश्यक आहे. लोकांच्या मनाचे दुबळेपणही दूर करायला हवे. व ज्या अंधश्रद्धांमुळे लोक दुबळे बनतात वा त्यांचा फायदा उठविला जाऊ शकतो त्या अंधश्रद्धांचा निरासही करावयास हवा. या कामात विज्ञानाला पार पाडता येणारी भूमिका कोणती ?

या प्रश्नाचे उत्तर देण्याकडे देण्याआधी तीन मुद्दे मांडावयाचे आहेत. (१) आघाडी श्रद्धांविरुद्ध नाही. 'अंधश्रद्धा' विरुद्धही सरसकट नाही ती मनाच्या दुबळेपणाविरुद्ध. त्यांना दुबळ्या करणाऱ्या अंधश्रद्धांविरुद्ध ज्या अंधश्रद्धांमुळे लोक इतरांना लुबाडले/फसविले जातात त्या अंधश्रद्धांविरुद्ध, ज्या अंधश्रद्धांमुळे लोक इतरांना क्रूर, अन्याय्य वागणूक देतात त्या अंधश्रद्धांविरुद्ध लढा असायला हवा. (२) बुवा, बाबा, भगत, मांत्रिक इत्यादी मंडळीपैकी जे लुच्चे व भोंदू असतात त्यांचा प्रतिसाद करीत असतानाच जे पारंपरिक समजुतींच्या व्यवस्थेत, प्रमाणिकपणे लोकांच्या उपयोगी पडण्याचे, लोकांना दिलासा देण्याचे काम करीत असतात. त्यांची वेगळ्या प्रकारे, गुणग्राहक वृत्तीने दखल घेतली पाहिजे. त्यांचा योग्य तो आदरही केला गेला पाहिजे. त्यांच्या विषयी आदर बाळगून त्यांच्या अंधश्रद्धांपासून त्यांची मुक्तता केली

पाहिजे. (३) पुढच्या काळात भ्रामक ठरलेल्या व म्हणून टाकून दिलेल्या अनेक संकल्पना व उपपत्ती वेगवेगळ्या कालखंडात शास्त्रज्ञांनी मांडल्या, त्यांचा वापर केला, आणि विज्ञानाच्या वाटचालीस त्यांचा उपयोगही झाला. वैज्ञानिक ज्ञानही अनेक क्षेत्रांमध्ये परिपूर्ण व अंतिम नाही. त्यामुळे आधुनिक विज्ञानाला न उलगडलेल्या अशा चमत्कारसदृश गोष्टी आढळत राहतीलही. ज्यांच्या त्या निरीक्षणास-अनुभवास येतील ते त्यांचे स्पष्टीकरण अंधश्रद्धांवर वाटावे असे देतील हे शक्य आहे. पण अशी स्पष्टीकरणे, उपपत्ती, संकल्पना गंभीरपणे घेऊन त्यांचा चिकित्सक पाठपुरावा करणे ही रीत विज्ञानाशी अधिक संवादी आहे. (४) ज्या प्रकारच्या संकल्पनांची/उपपत्तींची तपासणी विज्ञानाच्या चौकटीत होऊ शकत नाही त्यांची चिकित्सा करण्याच्या रीती उपलब्ध आहेत हे ही ध्यानात असावे.

वैज्ञानिक पद्धतीने भ्रम व प्रमाण ज्ञान प्राप्त होते असे एक क्षेत्र आहे. भौतिक घडामोडींच्या या क्षेत्रात भौतिकेतर शक्तींचा प्रभाव पडून काही वेगळे घडावयाचे असले तरी या क्षेत्रात हाती आलेल्या 'नियमां'ना धाब्यावर बसवून वा 'रहबातल ठरवून ते घडून येऊ शकत नाही. निसर्गनियमांविरुद्ध जाऊन आपण अमूकतमूक करून दाखवितो, किंवा परिणाम/फळ मिळवून देऊ शकतो असा दावा करून व्यवसाय करणाऱ्यांना आम्हान देऊन या प्रकारच्या अंधश्रद्धा निर्मूल करणे हे काम विज्ञानाच्या आधारे करता येईल.

विज्ञानाला सापेक्ष अप्रगत अवस्थेत ज्यांचा उलगडा करता येत नव्हता अशा अनेक चमत्कार सदृश भौतिक घडामोडी होत्या. आजही या प्रकारात मोडणाऱ्या घडामोडी/वस्तुस्थिती आढळत असतील. उदाहरणार्थ, पुस्तकात पृ. २४/२५ वर जाळ दिसण्याची वेगवेगळी उदाहरणे दिली आहेत. 'भुते पलिते नाचवितात' असे त्यांचे स्पष्टीकरण पूर्वी दिले जात होते. आता या भौतिक घडामोडींचे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण उपलब्ध आहे. विज्ञानाचे जे क्षेत्र आहे त्या क्षेत्रात चमत्कारसदृश काही घडले तर त्याचेही स्पष्टीकरण भौतिकच असू शकते ही भूमिका रूजविण्याचे काम करता येईल. ज्यांचा उलगडा आज करता येत नाही. अशा, चमत्कार वाटावा अशा घटना/वस्तू दृष्टीत्पतीस येत राहतील. पण विज्ञानाच्या क्षेत्रातील घडामोडींच्या बाबतीत चमत्कृतींवर अंधश्रद्धा ठेवणारे मानस दृढ होत राहणार नाही.

मनाच्या शक्ती व त्यांचा प्रभाव यांचा मुद्दा राहतो. 'मन' या गोष्टीचा जसा अद्याप पुरता थांग लागलेला नाही तसा मनाच्या शक्तींचाही. एक मन दुसऱ्या मनाला टोकाला जाऊन प्रभावित करू शकते, त्या मनाला असामान्य वाटणे असे सामर्थ्य प्राप्त करून देऊ शकते, प्रेरित करू शकते ही आपल्या अनुभावाची गोष्ट आहे. मन शरीराला किती प्रमाणात व कोणत्या मर्यादित 'आदेश' देऊ शकते ? योगसाधना, अन्य प्रकारच्या साधना यांनी मनाच्या व

शरीराच्या क्षमता व शक्ती वाढविता येतात, पण त्यांचे स्वरूप काय व मर्यादा कोणत्या ? सिद्धी प्राप्त केल्याबद्दल केला जाणार दावा व सत्य यात फार मोठे अंतर असते, बहुतेकवेळा बनावटपणाच असतो, हे केदारनाथ यांच्यासारख्या साधकाने स्वानुभवाने सांगितलेले आहे. पण 'सब झूठ' ही भूमिका टिकणारी नाही. भौतिक घडामोडींच्या विश्वात 'सिद्धी' प्राप्त व्यक्तींना काही घडवून आणावयाचे असेल तर त्यांनाही निसर्गनियमांच्या चौकटीत राहूनच ते घडवून आणावे लागेल. ही मर्यादा सांगणे आपण करू शकतो. पण या मर्यादित राहून काम करू शकणाऱ्या शक्ती असू शकतात. आणि त्यांचा पूर्ण आवाका आपल्या लक्षात आलाय असे नाही. हे स्वीकारण्यास अडचण कोणती ? शरीर व मन यांच्या अन्योन्यसंबंधांचे, शक्तींचे, प्रभावाचे क्षेत्रच असे आहे की जेथे आधुनिक वैद्यकीयशास्त्र वा आधुनिक विज्ञान यांचे हवाले देणे असंमंजस आडमुठेपणाचे द्योतक आहे. भक्कम वैज्ञानिक ज्ञान सर्वस्वी नाकारण्याचा प्रसंग येईल अशा काही गोष्टी योग वा अन्य साधना समोर आणणे शक्य नाही, पण ते ज्ञान अधिक परिपूर्ण होण्याच्या दृष्टीने वा त्या ज्ञानाचे भक्कमपण कोणत्या चौकटीत आहे ते दाखवून देण्याच्या दृष्टीने काही गोष्टी समोर येण्याची शक्यता नाकारणे अवैज्ञानिक ठरेल. आइन्स्टायनच्या सापेक्षता सिद्धांताने वा क्वांटम थिअरीमुळे न्यूटनियन भौतिकीत या प्रकारची भर घातली नाही का ?

अंधश्रद्धा निर्मूलनाच्या कामात आधुनिक विज्ञानाने प्राप्त करून दिलेले ज्ञान व विज्ञानदृष्टी मौलिक महत्त्वाचे कार्य पार पाडणार आहेत. पण त्यासाठी आजचे विज्ञान अंतिम मानून, सर्व प्रश्नांची उत्तरे सापडलीच आहेत असे म्हणण्याचे कारण नाही. उलट विज्ञानाच्या चौकटीची अंगभूत मर्यादा व आजच्या वैज्ञानिक ज्ञानाच्या भक्कमपणाबरोबरच त्या ज्ञानाच्या मर्यादा यांचा मोकळेपणाने स्वीकार करून अंधश्रद्धा निर्मूलनाच्या कार्याची बैठक निश्चित करणे व कार्याची उभारणी करणे दीर्घदृष्ट्या अधिक लाभदायी व श्रेयस्कर ठरणार आहे.

-४-

'अंधश्रद्धा: प्रश्नचिन्ह व पूर्णविराम' या पुस्तकात 'मृत्यूनंतर आत्म्याचे काय होते ?' या प्रश्नाच्या उत्तरात दाभोळकर-आर्डे लिहितात, 'मृत्यूनंतर आत्मा मागे उरत नाही. शरीर संपले की सर्व संपले. आत्मा नसतोच.' हे सिद्ध करण्यासाठी ते जळत्या मेणबत्तीशी तुलना करतात. पेटलेल्या मेणबत्तीच्या ज्योतीची जीवाशी ते तुलना करतात. ते लिहितात, 'मानवी शरीरात निर्माण होणाऱ्या उर्जेचा दृश्य आविष्कार म्हणजे माणसाचा जिवंतपणा, विज्ञानाचा एक नियम आहे. There can't be energy without matter.'

जळत्या मेणबत्तीची तुलना जिवंत शरीराशी होऊ शकेल, ती ही शरीरवैज्ञानिक क्रियांच्या मर्यादित ज्योत आणि

मन/बुद्धी/आत्मा या दोन वेगळ्या कोटी आहेत. हे न ओळखता युक्तिवाद करणे म्हणजे मूलभूत तार्किक गलत करणे आहे. 'मॅटर' शिवाय 'ऊर्जा' संभवत नाही. पण 'मॅटर' म्हणजे काय आणि 'ऊर्जा' म्हणजे काय ? या दोन्ही संकल्पना आहेत आणि वास्तवाची (रिअलिटी) उकल एका अंगाने करण्यासाठी उपयोगी साधने म्हणून त्या आपण वापरीत असतो. या संकल्पनांचा आशय गेल्या पाचपन्नास वर्षांमध्ये पार बदलून द्यावा लागला आहे. संकल्पना, बौद्धिक, मांडणी, गणिती सूत्रे म्हणजे वास्तव नाही. वास्तवाविषयीचे भक्कम ज्ञान काही एका प्रमाणात त्यांच्याद्वारे आपणास प्राप्त झाले आहे. एरवी तंत्रविज्ञानाची निर्मिती शक्य झाली नसती. पण पूर्ण ज्ञान झालेले नाही ही गोष्ट वैज्ञानिक ज्या अटकळी बांधीत आहेत त्यावरून दिसून येते. 'शरीराशिवाय जीव ही कल्पना असंभवनीय आहे.' हे लेखकाद्वयाने टाकलेले असेच एक वाक्य आहे. 'शरीर' व 'जीव' या संकल्पनांचे अर्थ कसे समजून घेतो त्यावर सारे काही अवलंबून राहते. दाभोळकर-आर्डे यांच्या व्याख्येनुसार शरीराशिवाय जीवाचे अस्तित्व संभवत नाही एवढेच म्हणता येईल. रूढ आधुनिक वैज्ञानिक चौकटीतच नव्हे तर केवळ बौद्धिक तर्काच्या सहाय्याने जाणीव, मन, बुद्धी, शरीर व मन यांचा अन्योन्य संबंध, शरीराच्या क्षमता इत्यादी अनेक प्रत्यक्ष प्रत्ययास येणाऱ्या वस्तुस्थितींची (फॅक्ट्स) उकल होत नाही. ही साधने व या पद्धती येथे उपयोगी पडत नाहीत. आमच्या व्याख्येत जे बसत नाही, चौकटीत जे सिद्ध करता येत नाही ते अस्तित्वात असत नाही, अशी भूमिका घेणे हे शहामृगाने वाळूत डोके खुपसून घेण्यासारखे आहे. किंबहुना बेटसन तर असे म्हणतात की 'विज्ञान (म्हणजे वैज्ञानिक संशोधन) काहीच सिद्ध करीत नाही.' वैज्ञानिक अटकळ बांधीत असतो व ती खरी ठरते का हे एका काटेकोर पद्धतीने तपासून बघतो. या पद्धतीचा अवलंब करून एका अंगाने वास्तवाविषयीचे ज्ञान तो संपादन करतो, त्यात भर घालतो. त्याचा उपयोगही करतो. पण झालेल्या ज्ञानापलीकडे, त्या ज्ञानाच्या बाहेर वास्तवाची व्याप्तीच नाही अशी भूमिका वैज्ञानिक घेत नाही.

प्रत्ययास येणाऱ्या व जाणीव, आत्मभान, मन, बुद्धी, या शब्दांनी सूचित होणाऱ्या वास्तवाच्या एका अत्यंत गुंतागुंतीच्या, अनेक परिमाणे व पातळ्या असलेल्या अंगाविषयी आत्मप्रचीती. प्रयोग व चिंतन यांच्या आधारे वास्तवाची उकल करून घेण्याच्या ओघात आत्मा, पुनर्जन्म या संकल्पना मांडल्या गेल्या आहेत. योगसाधना ही तर एका मूलभूत अर्थाने 'सत्यशोधनाचे प्रयोग' असते असेही म्हणता येईल. शरीर व मन, विश्वाचे स्वरूप, चराचर सृष्टीचे स्वरूप याविषयीच्या/भौतिकेतर वास्तवाविषयीचे पुष्कळ मौलिक ज्ञान साधकांनी प्राप्त केलेले आहे. ज्ञानाच्या याही क्षेत्रात समजुतीची व्यवस्था, संकल्पना-व्यूह या गोष्टी, त्यांनी पडणाऱ्या मर्यादा व येणारे अपुरेपणे, प्रसंगी भ्रामक समजुती, संकल्पना यांचा

घेतला गेलेला आश्रय या सगळ्या गोष्टी आहेतच. पण या क्षेत्रात हजारो वर्षांच्या कालावधीत ज्ञानाचा मौलिक ठेवा/वारसा आपणास प्राप्त झालेला आहे.

ही विधायक दृष्टी बाळगून आपण आत्मा, पुनर्जन्म इत्यादी संकल्पना विविध सिद्धीचा दावा शरीराविषयीचे विविध सिद्धांत यांच्यात ग्रीक्षीरविवेक करण्याची गोष्ट करू शकतो. भौतिकीच्या, आधुनिक विज्ञानाच्या प्रांतातील ज्ञानाशी, म्हणजे त्या त्या पातळीवरील निसर्गनियमांशी विसंवादी असे आधिभौतिक / आध्यात्मिक सत्य असू शकणार नाही. ही धारणा जरूर बाळगता येईल. कारण हे विश्व ही एक सलग, एकात्म व समग्र निर्मिती आहे. जेथे विसंवाद आढळेल तेथे काटेकोर पुनर्तपासणी भौतिक व भौतिकेतर (आधिभौतिक) दोन्ही 'ज्ञाना'ची (वा 'सत्या'ची) व्हावी. पण ज्यांच्या सच्चेपणाबद्दल तिळमात्र शंका नाही अशा भगवान बुद्ध, महावीर, ज्ञानेश्वर, रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद, रमण महर्षी आदि महापुरुषांनी प्रत्ययाच्या म्हणून सांगितलेल्या गोष्टी मानसिक भ्रम वा अंधश्रद्धा या सदरात टाकण्याचा असमंजस कोतेपणा करू नये.

व्यक्ती म्हणून आणि प्राणिजाती म्हणून टिकून राहण्यासाठी ज्या पातळीवरील मनाचे व बुद्धीचे व्यवहार आवश्यक आहेत ते मेंदू-चेतासंस्था यांच्या करवी शरीरवैज्ञानिक पातळीवर यांत्रिकपणे घडत असतात. पण या पातळीच्या अतीत अशा पातळ्यांवर माणसाची जाणीव, त्याचे आत्मभान पोचू शकते. हा एक प्रवास असतो. म्हणजेच याचे टप्पे असतात. वाल्याचा वाल्मिकी होतो, पण हे घडण्यासाठी साधनेची आवश्यकता असते. ही क्षमता मेंदू-चेतासंस्था यांची असेल, वा 'अनुवांशिक वारशा'चा हा भाग असेल तर यांत्रिकपणे सारे घडून यायला हवे. पण या वाटेने गेलेल्या माणसांचा प्रत्यय काय आहे? जीवनाचे श्रेय कशात मानले आहे, जीवनात काय साधावयाचे राहिले आहे, संकल्प काय केला आहे, वाटचाल करावयाची किती तयारी आहे यावर आणि अनाकलनीय अशा घटकावर ('कृपा' या शब्दाने या घटकाचा निर्देश केला जातो.) वाटचाल अवलंबून राहते. ही गोष्ट केवळ प्रयत्न साध्यही असत नाही. हा प्रवास करण्याची प्रेरणा माणसाला होते, काही प्रवास तो करतोही, मृत्यूने ही सगळे संपते का? हा प्रश्न माणसाला पडतो कारण केवळ जगण्यासाठी, टिकून राहण्यासाठी या प्रवासाची काही गरज नसते. उच्चतम मानवेत्तर प्राण्यांशी तुलना केली तर हा फरक तर आपणास तत्काळ लक्षात येतोच. पण केवळ प्राप्त परिस्थितीत जगत राहण्याचे वा व्यवहारी दृष्टीने यशस्वी जीवन जगत राहण्याचे ठरविणारे इतर अवतीभवती असतातच. मृत्यूने सुरू झालेला प्रवास संपून, प्रवास हीच गोष्ट निरर्थक बनत असेल तर जीवनालाच अर्थ नाही असे होईल. जवळपास असीम क्षमता असलेल्या जीवाची निर्मिती 'निरर्थक' असू शकते? दुसऱ्या बाजूला, जन्माने साऱ्या गोष्टी प्रथमपासून सुरू होतात का? य

आणि स्वभाव, शील, नैतिक उंची, आत्मभानाची पातळी यांचा संबंध नसल्याचे पुन्हापुन्हा अनुभवाला येते; गुणसूत्रांशी यांचा संबंध आहे असे आपण म्हणतो पण ती केवळ सौम्य असते. अवघड प्रश्न स्वतःला विचारावा न लांगण्याची. हे ज्या प्रकारचे संचित असते त्याचे गुणसूत्रांशी समीकरण घालता येण्यासारखे नाही. आपणास त्याचे श्रेय वा अपश्रेय नाही हा आईबापांचाही प्रत्यय असतो. हे सारेच एक न उकललेले, कदाचित पूर्णपणे कधीच मानवाला न उकलणारे कोडे आहे. पण ते त्याला अस्वस्थ करते. विचारात पाडते. 'पुनर्जन्म' ही हे कोडे सोडविणारी उपपत्ती व संकल्पना आहे. ती खरी नाही, भ्रामक आहे असा निवाडा करायला आपण मोकळे आहोत. पण ते आजचे कोडे शिळक उरतेच आणि ते प्रत्ययावर आधारलेले असल्याने ते सतत आपल्यासमोर उपस्थित राहणारच. अशी कोडी उपेक्षेने हे विज्ञानदृष्टीत बसत नाही.

आध्यात्मिक साधकांच्या भाषेत साक्षात्कार, बोध, दर्शन असे शब्द येतात. हे विश्व, 'मी,' चराचर सृष्टी, माझी जाणीव अशा गोष्टी खऱ्या काय आहेत याचा शोध घेत असताना जे ज्ञान होते ते जाग येण्याच्या, झपाडे गळून पाडण्याच्या, जे होते ते प्रकट होण्याच्या, वरचे अविद्येचे पटल दूर होण्याच्या स्वरूपाचे असते असे या शब्दांवरून सूचित होते. ही प्रक्रिया ज्ञानाचा संचय वाढवीत जाण्याची, नवनवे, सिद्धांत, करण्याची, अधिकाधिक विद्वान होण्याची प्रक्रिया नसते. स्व व विश्व यांचे अंतिम स्वरूप काय, त्यांचा अन्योन्य संबंध काय या एकाच मुद्याचा शोध असतो. हा शोध घेणाऱ्यांना अनेक पातळ्यांवर 'यांचे अस्तित्व अनुभवाला येते किंवा जाणीव/आत्मभान यांच्या पातळ्या अनुभवाला येतात, व जसा शोध पुढे पुढे सरकतो तसा एका पातळीवरून दुसऱ्या, उच्चतर पातळीवर जाण्याचा प्रवास घडतो असे स्थूलरूपाने दिसते. कोते मन-विशाल मन, स्वार्थी मन-परमार्थी मन, अप्रबुद्ध मन-प्रबुद्ध मन असे भेद आपण दैनंदिन व्यवहारातही करतो. साधू संत, महात्मे हे शब्द व्यक्तींना उद्देशून वापरतो. उच्चतम जाणीवेची/आत्मभानाची अवस्था प्राप्त होते म्हणजेच आपले खरे स्वरूप प्रकट होते, तेव्हा त्या 'स्वरूपाचे योग्य वर्णन 'शरीर-मनाच्या व्यवस्थेत ('धरा'त) वास करणारा आत्मा' असेच होऊ शकते. हा 'आत्म' व विश्वात ओतप्रोत असलेला विश्वाचा निर्माता 'परमात्मा' हे एकच आहेत असा प्रत्यय येतो असे कोणी म्हटले तर 'आत्मा' नसतोच 'परमात्मा' ही नसतोच असे म्हणून ही सारी प्रचीती नाकारण्याचे, विचारातच न घेण्याचे कारण काय? 'मी' आत्मा आहे, परमात्म्याचा मी अंश आहे; मी 'ब्रह्म' आहे' या प्रकारचे भानही (सेल्फ कॉन्शसनेस) उरत नाही, केवळ 'ब्रह्मानुभवा'ची अवस्था असते अशीही प्रचीती आहे. ऋषी, मुनी, योगी, परमहंस म्हणून थोर मानले गेलेल्या/सर्व व्यक्ती या भ्रमाची शिकार होत्या किंवा त्यांना मानसिक आजार झालेला होता असे आधुनिक विज्ञानाच्या, मानसशास्त्राच्या वा वैद्यकशास्त्राच्या

आधारे म्हणणे अर्थातच शक्य आहे. तसे म्हणण्याचे धाडस करणाऱ्या व्यक्ती अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीत आहेत ही. त्यांनी प्रा. रेगे यांच्या पुढील म्हणण्याची दखल घ्यावी, 'केवळ ब्रह्मानुभव सत्य आहे असे मानणारे लोक आपल्या नेहमीच्या जगाचे आपले नेहमीच ज्ञान सर्वथैव अप्रमाण आहे असे म्हणत नाहीत. आपल्या पातळीवर व आपल्या मर्यादित ते प्रमाण आहेच असे ते म्हणतात. पण ब्रह्मानुभव हे त्याच्या पलीकडचे ज्ञान आहे, आणि ते प्राप्त झाले की त्याच्याशी विसंगत असलेले आपले नेहमीचे ज्ञान गळून पडते अशी त्यांची भूमिका असते. त्यामुळे आपले नेहमीचे ज्ञान प्रमाण आहे, ब्रह्मानुभव त्याच्याशी विसंगत आहे, म्हणून ब्रह्मानुभव अप्रमाण आहे असा युक्तिवाद ब्रह्मानुभवाचे खंडन करण्यासाठी पुरेसा ठरत नाही.'

-५-

दाभोलकर-आई यांच्या पुस्तकात 'श्रद्धा-अंधश्रद्धा' असे एक प्रकरण आहे. या ठिकाणी त्यांचे मुख्य तात्त्विक प्रतिपादन त्यांच्याच शब्दांत प्रथम पुढे दिले आहे. 'विश्वास, श्रद्धा व अंधश्रद्धा यांमध्ये विचार, भावना, यांचे प्रमाण व त्याची तीव्रता, परिणामकारकता कमी-अधिक असते. विश्वासात विचारांचे संपूर्ण प्राधान्य असते. विज्ञानाचे नियम, शास्त्रीय संशोधन, कार्यकारणभाव यांच्या आधारे विश्वास उभा असतो.... अंधश्रद्धा...विज्ञानाचे नियम डावलून कार्यकारणभावाचा विचार सोडून देऊन, घटना स्वीकारलेली असते... विचाराकडे दुर्लक्ष वा डोळेझाक करून व्यक्तीने वा समुदायाने त्यात भावनिक गुंतवणूक केलेली असते. या बहुसंख्य अंधश्रद्धांत आजही या ना त्या स्वरूपात देव संकल्पनेचाच आधार असतो हे ही विसरता येत नाही.' समाजजीवनाच्या क्षेत्रात प्रत्येक गोष्टीची अशी तड लागत नाही. विचारांच्या क्षेत्रात ज्याबद्दल मतभेद आहेत, मतभिन्नता आहे त्याबाबत व्यक्ती व समूह आपआपला निर्णय एका बाजूने घेतात, त्या निर्णयात भावनिक गुंतवणूक करतात. त्यावेळी श्रद्धा निर्माण होते. म्हणजेच श्रद्धांचे हे विषय समाजजीवनातील समाजधारणांच्या विचारांचे प्रवाह दाखवितात... विश्वासामध्ये म्हणजेच विचारांच्या क्षेत्रात बहुदा वादातीतता असते व भावनेची बहुधा गुंतवणूक नसते. या उलट श्रद्धेच्या क्षेत्रात आपण वादातील म्हणून स्वीकारलेला विषय हा मतभेदाचा आहे याची जाणीव असते. परंतु स्वतःपुरता त्यांचा होकारार्थी निर्णय करून व्यक्ती भावनेचे बळ एकवटून त्याच्या अंमलबजावणीसाठी धडपडत असते'....

दाभोलकर-आई यांनी ज्या अर्थाने 'विश्वास' हा शब्द वापरलेला आहे तसा तो आपण नेहमीच्या व्यवहारात वापरीत नाही. येथे या विशिष्ट अर्थाने 'विश्वास' हा शब्द वापरण्याचे एक कारण दिसते. वैज्ञानिक ज्ञानाच्या क्षेत्रातही सर्व माणसे बहुतेक गोष्टी विश्वासाने खऱ्या मानतात. ते स्वतः पुराव्याआधारे प्रत्येक

गोष्ट सिद्ध करून घेत नाहीत. हे आंधळेपणाने श्रद्धा ठेवणेच नव्हे काय ? असो प्रश्न उपस्थित केला जातो. शास्त्रज्ञांनी पुराव्यानिशी सिद्ध केलेल्या वा प्राप्त करून घेतलेल्या ज्ञानाच्या तुकड्यांवर ठेवलेला तो 'विश्वास' असतो, ती आंधळेपणाने ठेवलेली/स्वीकारलेली श्रद्धा नसते असे दाभोलकर-आई यांना म्हणावयाचे आहे. यातून कोणते विधान निष्पन्न होणे ते पाहण्यासारखे आहे : त्या त्या काळात शास्त्रज्ञांचा समुदाय ज्या गोष्टींना प्रमाण ज्ञान म्हणून मान्यता देईल त्या गोष्टी स्वीकारणे हा विश्वास तर ज्यांना त्यांची मान्यता नाही त्या अंधश्रद्धा होत. प्रश्न असा पडतो की, माणसाला ज्यांची प्रचीती येते त्या सर्व गोष्टी विज्ञानाचे नियम, शास्त्रीय संशोधन व कार्यकारणभाव 'यांच चौकटीतल्या असतात का ? तसेच विज्ञानाच्या चौकटीतच फक्त होऊ शकते का, तेच एकमेव प्रकारचे ज्ञान असते का ?

श्रद्धा हा शब्द आपण कधी वापरतो ? 'ते माझे श्रद्धास्थान आहे' असे कोणी म्हणतो तेव्हा तो काय म्हणत असतो ? 'माणसाच्या चांगुलपणावर माझी श्रद्धा आहे,' असे एखादा म्हणतो तेव्हा तो काय म्हणत असतो. कोणते विषय हे कधी श्रद्धेचे विषय बनतात ? 'या माणसावर माझी आता श्रद्धा राहिली नाही,' 'एकेकाळी ईश्वरावर माझी श्रद्धा होती, आता श्रद्धा उरली नाही' - श्रद्धा विरते वा उडून जाते म्हणजे काय होते ?

अनेक गोष्टी बौद्धिक चिकित्सेच्या आधारे वा पुराव्या निशी सिद्ध वा असिद्ध करता येण्याच्या पलीकडच्या असतात. दोन्ही बाजूंनी समर्थ युक्तिवाद करता येतो, पुरावा सादर करता येतो. केवळ ज्ञानचा विषय असेल तर काय स्वीकारावयाचे त्याचा निर्णय न करून चालू शकले. पण जीवन बिनबुडाचा वा सुकाणूविहीन भरकटत राहणारे ठराव्याचे नसेल तर काही श्रद्धा / निष्ठा या पातळ्यांवर स्वीकारण्याची गरज, अपवादभूत व्यक्ती सोडल्या तर, सर्वांना भरते स्वतःचा अपवाद करणाऱ्या व्यक्तींचे पण बहुतेक श्रद्धाविषय / श्रद्धास्थाने असतात, थोडे बारकाईने जवळून त्यांसचा परिचय झाला म्हणजे ओळखता येते. बहुतेकांना जीवनाधार असणाऱ्या श्रद्धा या संस्कारांद्वारे, वारशाने, सामाजिक परंपरेमधून प्राप्त होतात. श्रद्धेला चिकित्सा वर्ज्य असते असे मानण्याचे कारण नाही. चिकित्सेची मर्यादा गोठल्यावर सर्व प्रश्नांचे वा शंकांचे निरसन होत नसले तरी माणूस श्रद्धा बाळगण्याच्या निर्णयाला येऊ शकतो. श्रद्धेमध्ये भावनिक गुंतवणूक असतेच, बांधिलकी पण असते. याचे कारण श्रद्धा जीवनाला आधार देत असतात, वळण देत असतात; आत्मविश्वासाचा कृतार्थतेचा, साकल्याचा, अनुभव देत असतात. कारण श्रद्धांची अस्मिता निर्गडीत असते. यात कमीपणा मानण्यासारखे काय आहे ? मी अश्रद्धा आहे हे असे कोणी म्हणेल तर ते भूषण मानावे की अशा माणसाची कीव करावी ?

पण म्हणूनच श्रद्धांशी चिकित्सक तपासणी होत राहावी,

अनिष्ट व अधोरी परिणाम करणाऱ्या वाऱ्याचे महत्त्व वाटते. दाभोलकर-आर्डे म्हणतात त्याप्रमाणे बदलत्या काळा बरोबर मुद्दाम अेकात न करता ही अनेकानेक जुन्या समजुती बाद ठरतात व रीतिरिवाज बदलतात विज्ञान-तंत्रविज्ञानाच्या वाढीचा व प्रसाराचा ही यात अर्थात वाढा असतो व राहिलही पण श्रद्धांचे विश्व केवळ विज्ञानाने प्रभावित होत असते असे नाही. श्रद्धांचे अत्यंत प्रभावी चिकित्सा अध्यात्म, तत्त्वज्ञान, नैतिक मूल्ये यांच्या अंगाने होऊ शकते. पूर्वी झालेली आहे. अमूक एक श्रद्धा आहे या स्वरूपात बाळगल्याचा त्या व्यक्तीवर, इतर आप्तजनांवर, समाजावर काय होतो कसोटीवर सर्व श्रद्धा व श्रद्धांच्या आधारे होणारे व्यवहार यांची काटेकोरे चिकित्सा व्हायला हवी, व ही चिकित्सा करताना त्रांगुलपणाची, सहृदयतेची, माणुसकीची कसोटी लावली जावी असे म्हटले तरी काम होण्यासारखे आहे.

विज्ञानाच्या वाढी व प्रगतीबरोबर, तंत्रविज्ञानाच्या विस्ताराबरोबर नवनव्या समजुती प्रसृत होत आहेत या वस्तुस्थितीकडे लेखक ह्याचे लक्ष कसे गेले नाही ? किंबहुना, 'विज्ञान' या गोष्टीवरील त्यांची श्रद्धा - हो, ती श्रद्धाच आहे - ही आंधळी आहे. 'विज्ञान', नावाच्या गोष्टीची ही त्यांनी परखड चिकित्सा केली आहे. व स्वतःची श्रद्धा डोळस राखली आहे असा प्रत्यय येत नाही. 'विज्ञानयुगा'त, जोपासल्या गेलेल्या नवनव्या श्रद्धांची चिकित्सा ते करतील तर श्रद्धांची निर्मिती का व कशी होते, अंशतः ती कशी केली जाते, श्रद्धां अन् अंधश्रद्धांचे स्वरूप कसे, केव्हा व का प्राप्त होते, त्यांच्या ध्यानात येतील.

'पुढचे पाठ, मागचे सपाट' अशी गत व्हायची नसेल तर अनिष्ट अंधश्रद्धांच्या निर्मूलनाचे कार्य अधिक प्रगल्भ समाजाच्या आधारे व डोळसपणे, अधिक समग्र, भूमिकेतून केले जाण्याची गरज आहे. 'विज्ञान विरुद्ध अंधश्रद्धा' अशी ही लढाई आहे ही समजून पुरोगामी भासत असल्याने आकर्षक वाटत असली तरी हे फार एकांगी व सदोष दर्शन आहे. धर्माच्या आश्रयाखाली खोलवर रुजलेल्या व अनिष्ट परिणाम करणाऱ्या अंधश्रद्धांच्या व त्यांचा फायदा उठवून धंदा करणाऱ्या विरुद्ध आघाडी उघडण्याची गरज व या कार्याचे महत्त्व निर्विवाद आहे. पण लेखक ह्याने मांडलेली वैचारिक भूमिका जर प्रातिनिधिक मानली तर मोठ्या खेदाने असे म्हणावे लागते की चळवळीची तात्त्विक बैठक फार उथळ, असमंजस व कमी आहे. अश्रद्ध मनोभूमिकेपेक्षा अंधश्रद्ध मानस श्रेयस्कर आहे हे त्यांनी जाणावयास हवे. अंधश्रद्ध मानसाची जागा डोळस अश्रद्धमानस घेईल यासाठी चळवळीने कार्य करण्याची गरज आहे आणि चिकित्सेचा प्रकाश झोत पारंपरिक धर्मावर जसा केंद्रित करायचा तसा तो विज्ञान-तंत्रविज्ञान राजकारण, अर्थकारण इत्यादी इतर क्षेत्रांमधील व्यवहारांवरही केंद्रित करायला हवा.

—उगवाई / दीपावली १९९० / १९३—

Quality

The Foundation of UGAR is on Quality, Whether it is Sugar, Spirit or Potable Liquor. If you are looking for Quality

Always insist on UGAR PRODUCTS

THE UGAR SUGAR WORKS LIMITED.

Registered Office
Mahaveernagar, (Wakhar Bhag)
Sangli - 416416.
Phone : Sangli - 3717
Telex : 0193 202

Factory and Administrative Offices
Ugarkhurd - 591 316
(Dist - Belgaum).
Phone : Sangli - 3716

With Best Compliments from :

Choudhari & Company

House of Printing Inks

Opp. Velankar Karyalay
Shivaji nagar Sangli
Ph. Resl. : 5778
Office : 6778

(Prop. Pratap Choudhari)